

โครงการวิทยานิพนธ์
เรื่อง

การศึกษาเชิงวิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย
An Analytical Study of the Buddhist Symbols in Thai Society

โดย

พระครูศรีปัญญาวิกรม (บุญเรือง ปญฺญาวชิโร/เจนทร)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

๑. พระครูภาวนาโพธิคุณ, ดร.	ประธานกรรมการ
๒. รองศาสตราจารย์จิรภัทร แก้วกู่	กรรมการ
๓. ดร.อุดร จันทวัน	กรรมการ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๖

บทที่ ๑ บทนำ

๑. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สัญลักษณ์ คือสิ่งที่ถูกกำหนดขึ้น หรือนิยามขึ้นเพื่อใช้สื่อความหมายแทนอีกสิ่งหนึ่ง^๑ โดยความหมายอย่างกว้าง ท่านกำหนดเอาทั้งในส่วนที่เป็นวัตถุ(object) การกระทำ(action) และความคิด(idea)^๒ ตรงกับคำในภาษาอังกฤษ ๒ ว่า sign และ symbol ปัจจุบันเป็นหน่วยหนึ่งในวิชาสัญลักษณ์^๓ (semiotics) ซึ่งศึกษาเกี่ยวกับสัญลักษณ์ และวิธีการ (process) เครื่องหมาย(indication) เครื่องบ่งชี้ (designation) สิ่งเหมือน (likeness) รวมไปถึงคำอุปมา (analogy) คำอุปมัย (metaphor) ระบบสัญลักษณ์ (symbolism) เครื่องแสดง(signification) และการสื่อสาร(communication)^๔ ที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อสื่อความถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งนอกเหนือจากตัวมันเอง

แม้วิชาสัญลักษณ์จะเพิ่งเกิดมาได้ไม่นาน [ศตวรรษที่ ๑๙] แต่จากหลักฐานทางโบราณคดีทำให้ทราบว่า มนุษย์รู้จักใช้สัญลักษณ์สื่อสารมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์^๕ คือก่อนที่จะมีการประดิษฐ์ตัวอักษรขึ้น ตัวอย่างเช่นระบบความเชื่อและเครื่องราง^๖

จากหลักฐานทางโบราณคดี ทำให้ทราบว่า สิ่งที่มนุษย์ใช้เป็นสัญลักษณ์นั้นมีหลายประเภท เช่น พืช คน สัตว์ วัตถุสิ่งของ รูปทรงเรขาคณิต และอักษรภาพ^๗ และระบบสัญลักษณ์ที่ชัดเจนที่สุด Geertz ได้สาธิตให้เห็นจากศิลปะการแสดงของชาวบาห์ลี ในอินโดนีเซีย L'evi Strauss ได้แสดงให้เห็นในระบบศาสนาพื้นฐาน เช่น ระบบโทเท็ม (Totemism) ระบบนิทานปรัมปรา (Myth) และในระบบการบูชา (Sacrifice)^๘

สัญลักษณ์จึงเป็นวัฒนธรรมยุคแรก ๆ และเป็นสามัญรูปอย่างหนึ่งที่มนุษย์ใช้สำหรับสื่อความหมาย และสัญลักษณ์เหล่านั้นมีไม่อยู่น้อยที่ได้วิวัฒนาการมาจนถึงปัจจุบัน เช่น สัญลักษณ์ คุณลูก (Kululla) ของชาวอัชชีเรียในเมโสโปเตเมีย ซึ่งใช้รูปครึ่งมนุษย์ครึ่งปลาประดับไว้ตามสถานที่ก่อสร้าง และตึกอาคารต่าง ๆ เนื่องจากเชื่อกันว่า สัญลักษณ์ดังกล่าวจะสามารถช่วยคุ้มครองสิ่งปลูก

^๑พรหม พัทธ, บรรณาธิการแปล, **นัยแห่งสัญลักษณ์**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นธรรม, MMVII), หน้า ๕.

^๒ <http://en.wikipedia.org/wiki/Symbolism> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๕๕)

^๓สัญลักษณ์ นอกจากจะเกี่ยวข้องกับภาษาศาสตร์แล้ว ต่อมาได้กลายเป็นเครื่องมือสำคัญในการศึกษาเชิงวัฒนธรรม (cultural studies) ดูรายละเอียดใน Daniel Chandler, **"Semiotics of Beginners"**, cf. http://www.dominicpetrillo.com/ed/Semiotics_for_Beginners.pdf. (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน ๒๕๕๕).

^๔ <http://en.wikipedia.org/wiki/Semiotics> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน ๒๕๕๕)

^๕ปรีชา นุ่นสุข, "หลักฐานโบราณคดีเกี่ยวกับสัญลักษณ์" ใน <http://tdc.thailis.or.th> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๙ กันยายน ๒๕๕๕)

^๖เสฐียร พันธงชัย, **ศาสนาโบราณ**, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๒๙.

^๗เรื่องเดียวกัน.

^๘ธิดา ยอดแก้ว, "การศึกษาสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมในประเทศกลุ่มอาเซียน", **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๗), หน้า ๙.

สร้างไม่ให้พังทะลายขณะที่ทำการก่อสร้าง^๙ สัญลักษณ์สฟิงซ์ของชาวไอคุปต์และอาณาจักรบาบิโลน ใช้สัตว์ที่มีรูปประหลาด ร่างกายท่อนบนเป็นมนุษย์ ลำตัวเป็นสุนัข มีหางเป็นงู เท้าแบบเดียวกับสิงโต และพูดภาษามนุษย์ได้ สฟิงซ์มักจับผู้คนที่เดินผ่านไปผ่านมากินเป็นอาหาร หากคนนั้นไม่สามารถตอบคำถามได้ สฟิงซ์จึงเป็นสัญลักษณ์แทนสติปัญญา^{๑๐}

คนจีนใช้สัญลักษณ์หยิน-หยางแทนความเป็นทวิภาวะที่มีอยู่ในธรรมชาติของสรรพสิ่ง^{๑๑} ในออสเตเลีย ซึ่งถือเป็นแหล่งอารยธรรมเก่าแก่แห่งหนึ่งของโลก มีการค้นพบรูปหินแกะสลักอายุประมาณ ๒๔,๐๐๐-๒๒,๐๐๐ ปี ก่อนพุทธกาล เป็นรูปปั้นเทพวินัส ซึ่งนักโบราณคดีทั้งหลายให้ความเห็นว่า เป็นสัญลักษณ์ของการให้กำเนิด ทั้งนี้เพราะมีลักษณะท้องใหญ่ และบริเวณองค์กำเนิดมีการป้ายสีแดง สัญลักษณ์เลือดประจำเดือน^{๑๒}

อินเดียนับเป็นอู่วัฒนธรรมตะวันออกสำคัญสายหนึ่งของโลก มีความเก่าแก่ไม่น้อยไปกว่าวัฒนธรรมสายอื่นๆ เช่น เมโสโปเตเมีย[เมโสโปเตเมีย-อียิปต์] ในลุ่มแม่น้ำไทกริสและแม่น้ำยูเฟรติส อินเดียสมัยโบราณถือว่าเป็นแหล่งเทพเจ้า มีรูปเคารพปรากฏอยู่มากมายและเป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่มีร่องรอยและตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน

เมื่ออินเดียยอมรับและนับถือพระพุทธศาสนา เชื่อว่าสัญลักษณ์เหล่านี้ส่วนหนึ่งคงสภาพเดิมไว้ส่วนหนึ่งจะถูกดัดแปลงและสร้างสรรค์ขึ้นใหม่ให้สอดคล้องกับคติทางพระพุทธศาสนา เช่น จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในประเทศอินเดีย ก่อนหน้าที่จะมีการสร้างรูปเคารพนั้น ได้มีการใช้สัญลักษณ์แทนรูปเคารพ ดังปรากฏในศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น สถูปที่การุฬ และ ศาญจิ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ บริเวณเหล่านี้ไม่ได้ค้นพบประติมากรรมของพระพุทธรองค์เลย ปรากฏแต่ว่ามีสัญลักษณ์ต่าง ๆ อยู่ เช่น สถูปที่มีฉัตรปักอยู่ ต้นไม้ นาค ยักษ์ และยักษ์ณี เป็นต้น^{๑๓}

จากการสืบค้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เบื้องต้นพบมีการใช้สัญลักษณ์เพื่อสื่อความหมายต่าง ๆ อยู่ทั่วไป เช่น

ในพระวินัยปิฎก พบการใช้หนังสือเป็นสัญลักษณ์ของเดียรฉัตร ปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้ใช้สัญลักษณ์ดังกล่าว^{๑๔} ใช้ต้นไม้ ก้อนศิลา ถนน จอมปลวก เป็นต้น เป็นสัญลักษณ์บอกเขต^{๑๕} ใช้ขาเป็นสัญลักษณ์แทนความเคารพ^{๑๖} ใช้ดอกบัวแทนสัญลักษณ์แทนบุคคลระดับต่าง ๆ^{๑๗} ใช้การปลงผม และ

^๙ พรหมา พัทธกษ, **นัยแห่งสัญลักษณ์**, อ่างแล้ว, หน้า ๒๒๓.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๗.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พลุลวง (นามแฝง), **หยิน-หยาง ภูมิพยากรณ์ และฮวงจุ้ย**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ข้าวฟ่าง, ๒๕๔๖), หน้า ๒๑-๓๕.

^{๑๒} พรหมา พัทธกษ, **นัยแห่งสัญลักษณ์**, อ่างแล้ว, หน้า ๓๔.

^{๑๓} ปรีชา นุ่นสุข, “หลักฐานโบราณคดีที่เกี่ยวกับสัญลักษณ์”, อ่างแล้ว.

^{๑๔} วิ.มหา. (ไทย) ๕/๓๗๑/๒๔๗.

^{๑๕} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๑๓๘/๒๑๕.

^{๑๖} เช่น วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๕/๘, วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๗๖/๑๐๑, วิ.มหา. (ไทย) ๔/๙๐/๑๔๖. เป็นต้น ซึ่งจากการสำรวจ พบคำนี้ใน ๙๑ หน้า จำนวน ๑๐๔ ครั้ง โดยพบทั้งในพระวินัยปิฎก พระสัตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

^{๑๗} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๙/๑๔.

หนด แล้วแล้วนุ่งห่มด้วยผ้ากาสาละ เป็นสัญลักษณ์ของการบรรพชา-อุปสมบท^{๑๘} การใช้ไฟเป็นสัญลักษณ์ของการบูชา^{๑๙} ใช้การนั่งเป็นสัญลักษณ์ของการยอมรับ เห็นชอบ^{๒๐}

ในพระสูตรตันตปิฎก พบการใช้สัญลักษณ์ช้ายแทนการไม่เคารพ^{๒๑} ช้าย-ขวาแทนกุศลกรรมและอกุศลกรรม^{๒๒} แทนเพศชาย-เพศหญิง^{๒๓} แทนลำดับอาวุโสเล็กน้อย^{๒๔} การใช้ผมหงอกเป็นสัญลักษณ์ในการสละราชสมบัติ^{๒๕} การใช้ธงเป็นสัญลักษณ์ของรถในการศึกสงคราม^{๒๖} เรียกว่า ธงชัยเฉลิมพล^{๒๗} และสัญลักษณ์นี้เอง เมื่อนำไปใช้กับภิกษุผู้ชนะข้าศึก ปราศจากกิเลสทั้งปวงแล้ว ท่านก็ใช้ในเชิงเปรียบเทียบว่า “ผู้ปลดธงลงได้แล้ว”^{๒๘} นอกจากนั้น ธงยังใช้แสดงเป็นเครื่องหมายของธรรม ดังข้อความในขุททกนิกาย ปฏิสัมปทามรรควา “เพราะพระผู้มีพระภาคทรงมีธรรมเป็นธงให้จักรเป็นไป ชื่อว่าธรรมจักร”^{๒๙} การเกิดธงธรรมจักรที่เห็นกันอยู่ในปัจจุบัน ก็คงจะถือคตินี้

แม้ในคัมภีร์อรรถกถา ก็ปรากฏใช้สัญลักษณ์แตกต่างกันออกไป เช่น ในอรรถกถาขุททกนิกาย ธรรมบท ก็พบการใช้ธงเป็นสัญลักษณ์ในการประกอบพิธีกรรมตามลัทธิความเชื่อ^{๓๐} การใช้คว้นไฟเป็นสัญลักษณ์บอกเหตุ^{๓๑} การใช้ดวงดาวเป็นสัญลักษณ์ในการเดินทาง^{๓๒} และการพยากรณ์เหตุการณ์บ้านเมือง^{๓๓} การใช้ตราพระราชลัญจกร เป็นเครื่องหมายประดับยศ หรือประทับตราประจำตำแหน่งเพื่อแสดงถึงอำนาจ^{๓๔} ใช้เป็นเครื่องประกอบอิสริยยศของพระเจ้าแผ่นดินเรียกว่า พระราชกกุธภัณฑ์ทั้ง ๕ ประกอบด้วย แส้จามะรี, มงกุฎ, พระขรรค์, ธารพระกร, ฉลองพระบาท^{๓๕}

^{๑๘} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๓๔/๔๓.

^{๑๙} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๓๗/๔๗.

^{๒๐} เช่น เมื่อมีผู้มานิมนต์ หากพระพุทธานั่ง ก็เท่ากับว่า พระองค์ทรงรับนิมนต์นั้น ดูตัวอย่าง วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒๒/๑๕, พระสงฆ์รูปอื่น ๆ ก็รับนิมนต์โดยใช้สัญลักษณ์นั่งเช่นเดียวกัน เช่น กรณีของพระสุทินนัรับนิมนต์ยอมบิดา วิ.มหา. (ไทย) ๑/๓๒/๒๒, หรือกรณีการทำสังฆกรรม หากมีการลงมติ ก็ถืออาการนั่งเป็นสัญลักษณ์ของการยอมรับมตินั้น ดู วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๑๔/๑๓๒, ๖๖๒/๑๘๔, ๙๕/๒๘๒, ๙๗/๒๘๔ เป็นต้น

^{๒๑} ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๓/๒๕๘.

^{๒๒} อง.ทก. (ไทย) ๒๐/๑๕๖/๔๐๐.

^{๒๓} ส.นิ.อ. ๒/๖๒๒.

^{๒๔} ขุ.ธ.อ. ๑/๒/๑/๙๙.

^{๒๕} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๐๙/๓๗๓. ในคัมภีร์ระบุว่า ราชวงศ์นี้ได้ใช้ “ผมหงอก” เป็นสัญลักษณ์ในการสละราชสมบัติสืบทอดกันมาถึง ๘๔,๐๐๐ พระองค์ ดูรายละเอียด ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๑๑/๓๗๖.

^{๒๖} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๘๔๑/๔๗๓.

^{๒๗} ขุ.ชา. (ไทย) ๒๘/๑๗๒/๒๑๑.

^{๒๘} อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๗๑/๑๒๑.

^{๒๙} ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๓๑/๔๐/๕๐๒.

^{๓๐} ขุ.ธ.อ. ๑/๔.

^{๓๑} ขุ.ธ.อ. ๒/๒.

^{๓๒} ขุ.ชา.อ. (ไทย) ๓/๑/๑๗๓.

^{๓๓} ขุ.ธ.อ. ๒/๘.

^{๓๔} มังคล. (ไทย) ๒/๗๗, วิสุทธิ. (ไทย) ๑/๑/๗๙.

^{๓๕} ขุ.ธ.อ. ๓/๓๑.

ในคัมภีร์อรรถกถายังพบการใช้รอยพระบาทเป็นสัญลักษณ์สื่อถึงพระพุทธเจ้า^{๓๖} โดยถือเป็นเจดีย์อย่างหนึ่ง ทำนองเดียวกับการใช้ต้นไม้ เช่น ต้นโพธิ์ เป็นสัญลักษณ์ของการตรัสรู้^{๓๗} และเป็นสัญลักษณ์แทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในคัมภีร์ระบุถึงภิกษุผู้ทรงกัมมฐานรูปหนึ่ง ทราบข่าวว่าพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว เกิดอนิจจสัญญา เป็นผู้ไม่ประมาท ระลึกถึงพุทธคุณ และทำการบูชาต้นโพธิ์ แล้วบำเพ็ญสมณธรรม^{๓๘}

ในส่วนของสังคมไทย จากการสืบค้นข้อมูลเบื้องต้นก็พบว่า ได้มีการนำสัญลักษณ์ในทางพระพุทธศาสนาไปใช้ในมิติต่าง ๆ อย่างกว้างขวางนับตั้งแต่สถาบันหลักคือ สถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ตลอดจนงานศิลปะ ประเพณี และวัฒนธรรมในท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น ในส่วนของสถาบันชาติ ธงชาติไทย กำหนดให้สีขาวยเป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธศาสนา^{๓๙} ธงสัญลักษณ์ประจำจังหวัดสุโขทัย มี ๓ สี คือ เหลือง แดง เขียว โดยกำหนดให้สีเหลือง เป็นสัญลักษณ์แทนพระพุทธศาสนา^{๔๐}

การใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาเป็นตราสัญลักษณ์ประจำจังหวัด เช่น จังหวัดสุราษฎร์ธานี ใช้พระบรมธาตุไชยา^{๔๑} จังหวัดสกลนคร ใช้พระธาตุเชิงชุม^{๔๒} จังหวัดขอนแก่น ใช้พระธาตุขามแก่น^{๔๓} จังหวัดนครศรีธรรมราช ใช้พระบรมธาตุเจดีย์^{๔๔} จังหวัดปราจีนบุรี ใช้ต้นพระศรีมหาโพธิเป็น

^{๓๖} พ.ร.อ. ๒/๕๕.

^{๓๗} เดิมต้นโพธิ์มีชื่อเรียกว่า อัสดทะ แต่เพื่อเป็นสัญลักษณ์แห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ท่านจึงเปลี่ยนชื่อใหม่ว่า โพธิ ดู พุทฺธ.อ. ๙/๒/๓๗๘.

^{๓๘} พ.ร.อ. ๒/๓/๒/๒๖๖.

^{๓๙} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์อธิบายไว้ว่า “ชาวคือบริสุทธิ์ศรีสวัสดิ์ หมายพระไตรรัตน์ และธรรมะคัมภีร์จิตใจ” ดูคำอธิบายพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เพิ่มเติมใน <http://www.bloggang.com/viewblog.php?id=rattanakosin225&group=9&date=03-04-2007&gblog=1> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน ๒๕๕๕)

^{๔๐} คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดสุโขทัย**. (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ใน คณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๖๕.

^{๔๑} คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดสุราษฎร์ธานี**. (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุใน คณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๘๓.

^{๔๒} คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดสกลนคร**. (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุใน คณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๙๗.

^{๔๓} คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดขอนแก่น**. (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุใน คณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๒๒๙ .

^{๔๔} คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดนครศรีธรรมราช**. (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุใน คณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๒๐๓.

สัญลักษณ์สำคัญคู่บ้านคู่เมือง^{๔๕} ธงคณะลูกเสือแห่งชาติ มีลักษณะและสีอย่างเดียวกับธงชาติ แต่ตรงกลางผืนธงมีตราธรรมจักรสีเหลืองเส้นผ่าศูนย์กลาง ๓๒ เซนติเมตร^{๔๖}

สำนักนายกรัฐมนตรี ได้ออกระเบียบ ว่าด้วยการใช้ การชัก หรือการแสดงธงชาติ และธงต่างประเทศในราชอาณาจักร พ.ศ.๒๕๒๙ กำหนดให้วันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยวันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา และวันเข้าพรรษาเป็นวันที่ต้องชัก และประดับธงชาติ ณ อาคารสถานที่ ยานพาหนะ และสาธารณสถาน และในส่วนที่ ๔ ของระเบียบดังกล่าว ยังกำหนดการใช้ การชัก หรือการแสดงธงชาติคู่กับธงอื่น หรือกับพระพุทธรูป และพระบรมรูป โดยกำหนดให้ธงชาติอยู่ด้านขวาพระพุทธรูป พระบรมรูปอยู่ด้านซ้าย^{๔๗}

ในส่วนของสถาบันศาสนา คณะสงฆ์ไทยประกาศใช้ตราธรรมจักรในกิจการของคณะสงฆ์ทั่วไปอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ.๒๕๐๑^{๔๘} องค์การทางพระพุทธศาสนา มักนิยมกำหนดตราสัญลักษณ์ให้มีสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นส่วนหนึ่งของตราสัญลักษณ์นั้น เช่น ตราสำนักงานแม่กองธรรมสนามหลวง^{๔๙} ตราประจำสำนักงานแม่กองบาลีสนามหลวง^{๕๐}

สถาบันพระมหากษัตริย์ เช่น ธงชัยเฉลิมพลของกองทัพบก ยอดคันธง เป็นขุมเรือนแก้วประดิษฐานพระพุทธรูปภายในทำด้วยโลหะสีทอง คันธงตอนที่ยึดกับธง มีสีกหลายสีแดงต่อกับริมธง หุ้มรอบคันธงมีหมุดทำด้วยโลหะสีทอง ๑๕ หมุด หมุดที่ ๑ เป็นรูปประเทศไทย หมุดที่ ๒ เป็นรูปเสมาธรรมจักร หมุดที่ ๓ เป็นรูปพระปรมาภิไธยย่อ หมุดที่ ๔ เป็นรูปรัฐธรรมนูญ หมุดต่อไปเป็นรูปเครื่องหมายกองทัพบก^{๕๑} แม้ธงชัยเฉลิมพลของกองทัพเรือ และกองทัพอากาศก็มีสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน ต่างตรงที่ของกองทัพเรือ ไม่มีขุมเรือนแก้วประดิษฐานพระพุทธรูป

ด้านงานศิลปะ พบจำนวนไม่น้อยที่ถูกสร้างสรรค์ขึ้นมาโดยสื่อถึงสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา งานศิลปะบางชิ้น มีการเพิ่มเติมสัญลักษณ์พิเศษเพื่อสื่อความหมายบางประการ เช่น รูปพระอรหันต์ ๖๐ องค์[พระมีหนวด] บนเจดีย์กู่กุดที่จังหวัดลำพูน หากพิจารณาผิวเผินก็อาจจะมองว่าเป็นพระพุทธรูปทั้งหมด ทั้งนี้เพราะบนเศียรทำเกตุมาลาหนุนอยู่เหนือเศียร พระสาวกโดยทั่วไปไม่นิยมเช่นนั้น อย่างไรก็ตาม เมื่อมีการวิเคราะห์อย่างละเอียด โดยเชื่อมโยงกับตำนานเรื่องเรื่องพระอรหันต์เกิดขึ้นครั้งแรกในโลก ๖๐ องค์ [๖๑ รวมทั้งพระพุทธเจ้า] ก็จะทำให้ทราบว่า รูปพระ ๖๐ องค์เป็นพระอรหันต์สาวก เนื่องจากเพราะช่างหรือผู้ใดได้สร้างรูปลักษณะพระอรหันต์ให้มีเกตุมาลาเหมือนพระพุทธรูป เท่ากับเป็นการทำลายสื่อความหมายสำคัญที่ทำให้คนทั่วไปทราบความแตกต่างทาง

^{๔๕} คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดปราจีนบุรี**. (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุในคณะกรรมการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๗.

^{๔๖} พระราชบัญญัติธง พ.ศ.๒๕๒๒, หมวด ๖ มาตรา ๓๘.

^{๔๗} ระเบียบสำนักนายกรัฐมนตรี ว่าด้วยการใช้ การชัก หรือการแสดงธงชาติ และธงต่างประเทศในราชอาณาจักร พ.ศ.๒๕๒๙, ข้อ ๑๓, ข้อ ๒๐.

^{๔๘} <http://th.wikipedia.org/wiki/ธงศาสนาพุทธ> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน ๒๕๕๕)

^{๔๙} <http://www.gongtham.net/web/news.php> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน ๒๕๕๕)

^{๕๐} <http://www.infopali.net/> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน ๒๕๕๕)

^{๕๑} กฎกระทรวง (พ.ศ.๒๕๒๔) ออกตามความในพระราชบัญญัติธง พ.ศ.๒๕๒๒, ข้อ ๑ (๑), (๔).

รูปธรรม ซึ่งในการนี้ ช่างชาวหริภุญไชยได้แก้ปัญหาโดยเพิ่มสัญลักษณ์พิเศษที่ไม่มีในพุทธรูปให้แก่พระอรหันต์คือ “หนวด”^{๕๒}

ด้านประเพณี วัฒนธรรม เช่น ในฮีตสิบสอง คองสิบสี่ พิธีบุญข้าวสาก มีการใช้กลองตีเป็นสัญญาณ หรือสัญลักษณ์เพื่อบอกให้ผีญาติพี่น้อง รุกขเทวดา ผีเปรตมารับเอาห่อน้อยที่แขวนไว้ตามต้นไม้ ตามเสา หรือตามเจดีย์^{๕๓} พิธีกรรมทางภาคเหนือ นิยมใช้ตุ้ง(ธง)เป็นสัญลักษณ์ของพิธีกรรมต่างๆ เช่น ตุ้งข้อ ให้ประดับทั่วไป ตุ้งร้อยแปด ใช้ในการเสดาะเคราะห์ ตุ้งค่าคิง ใช้ในพิธีเสดาะเคราะห์ และงานสงกรานต์ ตุ้งไส้หมู ใช้ในพิธีกรรมทางศาสนา ตุ้งโย ใช้แขวนบูชาหน้าพระพุทธรูป ตุ้งสามหาง ใช้แขวนบูชาพระรัตนตรัย^{๕๔}

ในแง่อิทธิที่มีต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย จากการสืบค้นเบื้องต้น พบมีหลายมิติเช่นกัน ที่สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย เช่น ในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล แต่เดิมจะมีเฉพาะพิธีแห่เทวรูปมาประดิษฐานในพิธี แต่ปัจจุบันมีพิธีชบวนแห่พระพุทธรูปปางคันธาระ^{๕๕} มาประดิษฐานยังบริเวณพิธีด้วย^{๕๖} การใช้พระพุทธรูปปางคันธาระเพื่อให้เข้ากับบริบทของพิธีและเป็นสัญลักษณ์ของการขอฝนตามคติความเชื่อที่สื่อผ่านพระพุทธรูปคติดังกล่าวน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากเหตุการณ์ที่กษัตริย์ลิจฉวีทูลเชิญพระพุทธเจ้าเสด็จเมืองเวสาลีเพื่อขอจัดปัญหาทุกข์ภัยแล้วทำให้สถานการณ์คลี่คลายไปในทางที่ดี เพราะทันทีที่พระพุทธเจ้าเหยียบพระบาทลงบนพื้นดินเท่านั้น[ตามประวัติเสด็จมาเรือ] ฝนโบกขรพรรษก็โปรยลงมา^{๕๗} การถือคติในลักษณะนี้ยังพบในพระสาวกด้วย เช่น การใช้พระสังกัจจายน์เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์^{๕๘} และใช้พระสิวลีเป็นสัญลักษณ์ของโชคลาภ^{๕๙}

การใช้ช้างเป็นสัญลักษณ์ โดยเฉพาะช้างที่ต้องตามคชลักษณ์ เช่น ช้างเผือก ช้างคู่บ้านคู่เมือง เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ หรือสัญลักษณ์คูบารมีองค์กษัตริย์ ในรัชกาลใดมีมาก ถือว่าพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นมีพระบารมีมากถ้น การถือคติเช่นนี้ มีมาตั้งแต่โบราณ ผู้ใดนำช้างเผือก หรือช้างมงคลมาถวาย ย่อมได้รับบุญบำเน็จเป็นพิเศษ เช่น กรณีของนายบุญเกิดในรัชกาล

^{๕๒}ดูรายละเอียดใน พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, “พระมีหนวด”, ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๗, (พฤษภาคม ๒๕๓๗): ๑๑๒-๑๑๕.

^{๕๓}เอกวิทย์ ณ ถลาง, ภูมิปัญญาอีสาน, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๔๖), หน้า ๗๑-๗๒.

^{๕๔}วิมล จิโรจพันธ์ และคณะ. มรดกทางวัฒนธรรม ภาคเหนือ. [กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสดงดาว, ๒๕๕๑], หน้า ก่อนบทนำ.

^{๕๕}พระพุทธรูปปางคันธาระ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ โปรดเกล้าฯ ให้หล่อขึ้น เมื่อ ปี พ.ศ. ๒๓๒๖ เป็นพระพุทธรูปขอฝน รูปนั่งขัดสมาธิ พระหัตถ์ขวายกเสมอพระอุระในท่ากวัค พระหัตถ์ซ้ายหงายบนพระเพลาเป็นกิริยารับน้ำ ดู <http://th.wikipedia.org/wiki/พระคันธารราษฎร์> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๕๕)

^{๕๖}สิริวัฒน์ คำวันสา, อิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียอาคเนย์, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๒), หน้า ๑๘๙.

^{๕๗}ช. พ.อ. ๑/๑/๒๒๖.

^{๕๘}<http://www.tumsrivichai.com/index.php?lay=show&ac=article&id=5327401&Ntype=40> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๙ กันยายน ๒๕๕๕)

^{๕๙}<http://th.wikisource.org/wiki/คาถาพระสิวลี> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๘ กันยายน ๒๕๕๕)

ของพระเพทราชา ถึงกับได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นขุนอินทชประเสริฐ และได้รับพระราชทานทอง เงินตรา เสื้อผ้า ทั้งได้รับการยกเว้นภาษีตลอดชีวิต^{๒๐} ข้อนี้ก็สอดคล้องกับคติความเชื่อเรื่องช้างมงคลคู่บ้านคู่เมืองที่ปรากฏในเวสสันดรชาดก^{๒๑}

จากตัวอย่างข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่า สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย แต่จะมีในลักษณะใดบ้าง จำเป็นต้องศึกษาการใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยโดยภาพรวม และเพื่อให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทยกับการใช้สัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ก็ต้องอาศัยการสืบค้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพื่อศึกษาวิเคราะห์เชื่อมโยงถึงการใช้สัญลักษณ์ในคัมภีร์ว่าท่านใช้ในลักษณะอย่างไรบ้าง มีสัญลักษณ์ใดบ้างที่คงความหมายเดิม สัญลักษณ์ใดบ้างที่มีความหมายเพิ่มเติมจากเดิม หรือมีความหมายใหม่ เพื่อตอบโจทย์ดังกล่าว ผู้วิจัยจึงตั้งประเด็นวิจัยเพื่อศึกษาวิเคราะห์สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

๒. วัตถุประสงค์ของการศึกษา

- ๒.๑ เพื่อศึกษาการใช้สัญลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- ๒.๒ เพื่อวิเคราะห์การใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย
- ๒.๓ เพื่อศึกษาอิทธิพลของสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย

๓. ขอบเขตของการศึกษา

๓.๑ ขอบเขตทางเนื้อหา

- ๑.สัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
- ๒.สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย
- ๓.อิทธิพลสัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาต่อการใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

๓.๒ ขอบเขตทางด้านเอกสาร

- ๑) พระไตรปิฎกจำนวน ๔๕ เล่มมรรคถา จำนวน ๔๘ เล่มฎีกา พร้อมปกรณ์วิเสส
- ๒)เอกสาร งานวิจัย และงานวิชาการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม ประเพณีไทย

๓.๓ ขอบเขตด้านพื้นที่

- ๑) สังคมไทยทั้ง ๔ ภาค ได้แก่ ภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้

๒) สัญลักษณ์ที่เป็นตราสัญลักษณ์ของรัฐ ขอบเขตพื้นที่กลุ่มทุกจังหวัด ส่วนสัญลักษณ์ของเอกชนครอบคลุมทั้ง ๔ ภาค สุ่มตัวอย่างเฉพาะสัญลักษณ์ที่เด่น และเป็นที่รู้จักโดยทั่วไป ภาคละไม่น้อยกว่า ๑๐ จังหวัด

๓. สัญลักษณ์ในจิตรกรรมและปฎิมากรรม ครอบคลุมพื้นที่ ๔ ภาค โดยแต่ละภาคเลือกเอาเฉพาะจังหวัดที่มีความสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา มีแหล่งโบราณคดี

^{๒๐}ลำจุล ฮวบเจริญ, เกร็ดพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา, (กรุงเทพมหานคร: The Knowledge Center, ๒๕๔๙), หน้า ๒๖๒.

^{๒๑}ดูรายละเอียดใน พ.ชา.อ. ๓/๔/๑๙๐-๑๙๕.

โบราณวัตถุ มีศิลปกรรม ประติมากรรม สถาปัตยกรรมที่ที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาที่เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป

สัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม ประเพณีก็ใช้แนวทางเดียวกันนี้

๔. ปัญหาที่ต้องการทราบ

๔.๑ ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีการใช้สัญลักษณ์อย่างไรบ้าง

๔.๒ ในสังคมไทยมีการใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง

๔.๓ สัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทยอย่างไรบ้าง

๕. นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการศึกษา

๑. **สัญลักษณ์** ภาษาอังกฤษว่า symbol, sign หมายถึง สิ่งที่กำหนดขึ้น หรือนิยามขึ้นมาเพื่อใช้สื่อความหมายแทนอีกสิ่งหนึ่ง เช่น รูป ๓ ดอก เป็นสัญลักษณ์แทนพระบิณฑุคุณ พระกรุณาธิคุณ และพระปัญญาคุณ, การนั่ง ในการทำสังฆกรรม เป็นสัญลักษณ์ของการยอมรับ หรือไม่คัดค้าน เป็นต้นผู้วิจัยใช้ในความหมายเดียวกับคำว่า เครื่องหมายในภาษาไทย และนิมิตในภาษาบาลี

๒. **สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา** หมายถึง สัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ซึ่งปรากฏเป็นรูปธรรม สามารถสัมผัสได้ มีความหมาย เป็นที่ยอมรับ และเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปในสังคม อาจแบ่งเป็นสัญลักษณ์เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ความเชื่อ ตลอดจนพิธีกรรมต่าง ๆ

๓. **คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา** หมายถึง คัมภีร์พระไตรปิฎกคัมภีร์อรรถกถาฎีกา และหมายรวมถึงปกรณ์วิเสสด้วย

๔. **อิทธิพล** หมายถึง พลัง หรืออำนาจอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำให้บุคคลอื่นยอมรับ คล้อยตาม เห็นตาม หรือทำตาม

๕. **สังคมไทย** หมายถึงเฉพาะกลุ่มของคนไทยที่นับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลักโดยให้หมายรวมไปถึงกลุ่มพระสงฆ์ด้วย ในวิทยานิพนธ์นี้ ผู้วิจัยได้แบ่งกลุ่มสังคมไทยออกเป็น ๔ กลุ่ม ตามภูมิภาค คือ ภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้

๖. ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิเคราะห์พัฒนาการสัญลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ถือเป็นงานใหม่ ยังไม่เคยมีใครศึกษาเรื่องนี้มาก่อน อย่างไรก็ตาม ก็มีร่องรอยของการกล่าวถึงเรื่องสัญลักษณ์ไว้ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ตลอดจนงานนิพนธ์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งผู้วิจัยประมวลนำมาทบทวนเพื่อให้เห็นความเกี่ยวข้องในการใช้เป็นฐานข้อมูลสำหรับการศึกษาวิเคราะห์ต่อไป

๖.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ในพระวินัยปิฎก

๑. **มหารวรรค วินัยปิฎกเล่มที่ ๑** ปรากฏข้อความที่เป็นตัวอย่างของสัญลักษณ์ เช่น การกระทำประทักษิณ^{๖๒} เป็นสัญลักษณ์ของการแสดงความเคารพ การขยิบตา ยกคิ้ว ผงกศีรษะ เพื่อ

^{๖๒}วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๕/๘.

การสื่อสารแทนการใช้คำพูด^{๖๓} การตีกลอง เพื่อเป็นการประกาศชัยชนะ^{๖๔} ความนิยมในการเชิญนางวิสาขามหาอุบาสิกาไปร่วมงานเพื่อเป็นสัญลักษณ์มงคล^{๖๕} แสดงให้เห็นว่า ในครั้งพุทธกาลมีการใช้บุคคลเป็นสัญลักษณ์ในทางมงคลอย่างใดอย่างหนึ่ง

๒.มหาวรรค วินัยปิฎก เล่มที่ ๒ ปรากฏข้อความที่เป็นตัวอย่างสัญลักษณ์ เช่น ในการทำสังฆกรรม การนึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการยอมรับ^{๖๖} แม้ในการรับนิมนต์ ก็ใช้อาการนึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการยอมรับเช่นกัน^{๖๗} ในการทวงถามจีวรกับไวยาวัจฉกรหรือผู้ที่ได้บวระณาไว้แล้ว หากเกิน ๓ ครั้งแล้ว ตั้งแต่ครั้งที่ ๔ เป็นต้นไป พระวินัยกำหนดไว้ว่า ห้ามใช้วาจาทวงอีก ภิกษุทำได้เพียงไปแสดงตน ยืนอยู่หนึ่ง ๆ เท่านั้น^{๖๘} การแสดงไปแสดงตนด้วยการนึ่ง เป็นสัญลักษณ์แทนการทวงอย่างหนึ่ง

๓.จุลวรรค วินัยปิฎกเล่มที่ ๒ พรรณนาเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับข้อปฏิบัติเล็ก ๆ น้อย ๆ ของพระสงฆ์ รายละเอียดสะท้อนให้เห็นว่า พระสงฆ์สาวกทั้งหลาย เบื้องต้นจะถูกหนดด้วยสัญลักษณ์ที่ทำให้เห็นความแตกต่างระหว่างคฤหัสถ์ และนักบวชในลัทธิอื่น ในส่วนนี้จึงมีข้อบัญญัติที่เรียกว่าภิกษุมัจฉาจารกำหนดแนวทางให้ถือปฏิบัติ เช่น การปลงผม ปลงหนวด และห้ามไวยาวเกินประมาณที่กำหนด ห้ามใช้เครื่องใช้ที่เป็นสัญลักษณ์ของคฤหัสถ์ เช่น ผ้านุ่งห่ม รองเท้า กระจก^{๖๙} การแสดงการสำนึกผิด และเพื่อที่จะขอขมา มีวิธีการซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์ให้ผู้ที่จะขอขมารับทราบ นั่นคือการเอาน้ำเทใส่ตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้าให้ร่างกายและเสื้อผ้าเปียกทั้งหมด เพื่อสัญลักษณ์แสดงว่าตนสำนึกผิดแล้ว จากนั้นจึงขอขมาโทษล่วงเกิน^{๗๐}

๔.สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย มีข้อความตอนหนึ่งพรรณนาไว้ว่า พระมารดาพระโพธิสัตว์ ก่อนให้กำเนิดพระโพธิสัตว์ ได้ทรงสุบินนิมิตเห็นพระยาช้างเผือก นาดอกบัวมาถวาย ข้อความในคัมภีร์ระบุไว้ว่า “ท้าวมหาราชทั้ง ๔ เสด็จมายกพระองค์ไปพร้อมกับพระแท่นสิริไสยาสน์ นำไปสู่สระอโนดาต ได้ทรงสงกรานแล้ว ให้ทรงผลัดผ้าทิพย์ ลูบไล้ด้วยเครื่องทิพย์สุคนธ์ ประดับดอกไม้ทิพย์ ในที่ไม่ห่างไกลสระอโนดาตนั้นมีภูเขาสีเงิน ภายในภูเขานั้นมีวิมานทอง ให้พระองค์ประทับหันพระเศียรไปทางทิศบูรพาในวิมานทองนั้น ครั้นนั้น พระโพธิสัตว์ได้เป็นพระเศวตคชาธาร ณ ที่ไม่ไกลแต่วิมานทองนั้น มีภูเขาทองอยู่ภูหนึ่ง ได้เที่ยวอยู่ที่ภูเขาทองนั้น ลงจากภูเขาทองแล้ว ขึ้นมายังภูเขาสีเงิน เข้าไปสู่วิมานทอง กระทำประทักษิณพระมารดา ได้เป็นเหมือนช้างแรกด่านทักษิณปรัศว์สู่พระครรภ์”^{๗๑}

ตัวอย่างการใช้สัญลักษณ์ในพระวินัยปิฎกนี้ บางกรณีมีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากที่ปรากฏในพระสูตร โดยเฉพาะสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับข้อบัญญัติทางพระวินัยล้วน ๆ ซึ่งบางอย่างรู้จักกัน

^{๖๓}วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๗๙/๕๐.

^{๖๔}วิ.มหา. (ไทย) ๑/๒๓๑/๒๔๖.

^{๖๕}วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๔๓/๔๗๓.

^{๖๖}วิ.มหา. (ไทย) ๒/๔๗๔/๑๑.[สังฆกรรมที่ต้องใช้การลงมติทุกประเภท ใช้การนึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนการยอมรับ หรือเห็นชอบ]

^{๖๗}วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๕/๘.

^{๖๘}วิ.มหา. (ไทย) ๒/๕๓๘/๖๕.

^{๖๙}วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๔๖-๗/๘-๙

^{๗๐}วิ.จู. (ไทย) ๗/๒๖๖/๔๗.

^{๗๑}พระสารีบุตรมหาเถระ, สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ภาค ๓, สิริ เพ็ชรไชย, ผู้แปล. [กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๒], หน้า ๕.

เฉพาะในหมู่สงฆ์เท่านั้น บางอย่างรู้กันโดยทั่วไป นอกจากนี้ บางอย่าง มีประเด็นให้ต้องวิเคราะห์ และ
วินิจฉัยต่อไปอีกว่า จัดเป็นสัญลักษณ์ประเภทไหน อย่างไร

๖.๒ เอกสารที่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ในพระสูตรต้นตปิฎก และอรรถกถา

๑. **สังคาลสูตรปาฏิภวรรคทีฆนิกาย** มีข้อความระบุถึงการแบ่งทิศในสังคาลสูตรไว้ ๖
ประการ คือ ทิศเบื้องหน้า(ทิศตะวันออก) ทิศเบื้องขวา(ทิศใต้) ทิศเบื้องหลัง(ทิศตะวันตก) ทิศเบื้องซ้าย
(ทิศเหนือ) ทิศเบื้องล่างและทิศเบื้องบน^{๗๒} รูปแบบของการจำแนกทิศดังกล่าวนี้ ได้จากการย่นหันหน้าไป
ทางด้านทิศตะวันออก ทิศเหนือจึงอยู่ด้านซ้าย ส่วนทิศใต้อยู่ทางด้านขวา พระพุทธศาสนานำคติ
ดังกล่าวนี้มาใช้ โดยให้ทิศเบื้องขวาแทนครูอาจารย์ ส่วนทิศเบื้องซ้ายแทนมิตรสหาย^{๗๓}

๒. **ติสสสูตร เถรวรรคชั้นธาวรรคสังยุตตนิกาย** มีข้อความระบุถึงการนำสัญลักษณ์
ซ้าย-ขวามาใช้ โดยซ้ายแทนมิถิฆวรรค ส่วนขวาแทนอริยวรรคมีองค์ ๘ ข้อความในคัมภีร์ระบุดังนี้
“เปรียบเหมือนบุรุษ ๒ คน คนหนึ่งไม่ฉลาดในหนทาง คนหนึ่งฉลาดในหนทาง บุรุษผู้ไม่
ฉลาดในหนทางพึงถามทางกับบุรุษผู้ฉลาดในหนทาง บุรุษผู้ฉลาดในหนทางพึงตอบว่า ผู้เจริญ ท่านไป
ตามทางนี้อีกสักครู่ก็จักพบทาง ๒ แพร่ง ในทาง ๒ แพร่งนั้น ท่านจงละทางซ้าย ไปทางขวาเถิด ไป
ตามทางนี้อีกสักครู่ก็จักพบราวป่าหนาทึบ ไปตามทางนี้อีกสักครู่ก็จักพบที่ลุ่มใหญ่มีเปือกตมไปตาม
ทางนี้อีกสักครู่ก็จักพบบึงที่ลึกไปตามทางนี้อีกสักครู่ก็จักพบพื้นที่ราบนารัณมย์”^{๗๔}

๓. **บุพพัณฺธุสูตร มังคลวรรคทุกนิบาตอังคตฺตนิกาย** มีข้อความระบุถึงการให้
สัญลักษณ์ซ้าย-ขวาแทนมงคล-อวมงคล ดังนี้ “สัตว์ทั้งหลายประพฤติดชอบในเวลาใด เวลานั้นเป็นฤกษ์ดี
มงคลดี สว่างดี รุ่งดี ขณะดี ยามดี และบุชาติในพรหมจารีบุคคล กายกรรมอันเป็นส่วนเบื้องขวา
วจีกรรมอันเป็นส่วนเบื้องขวา มโนกรรมอันเป็นส่วนเบื้องขวา ความปรารถนาของท่านอันเป็นส่วนเบื้อง
ขวา สัตว์ทั้งหลายทำกรรมอันเป็นส่วนเบื้องขวาแล้ว ย่อมได้รับประโยชน์อันเป็นส่วนเบื้องขวา ท่าน
เหล่านั้นได้ประโยชน์แล้ว จงได้รับความสุข งอกงามในพระพุทธศาสนา จงไม่มีโรค ถึงความสุขพร้อม
ด้วยญาติทั้งมวล”^{๗๕}

๔. **ธัมมปัทฏฐกถา** มีข้อความหลายแห่งพรรณนาถึงการใช้สัญลักษณ์ เช่น ธัมมปัทฏฐ
กถา ภาค ๑ พรรณนาถึงช้างเห็นพระปัจเจกพุทธเจ้านุ่งผ้ากาสาหวัดก็แสดงความเคารพ และจำ
สัญลักษณ์ผ้ากาสาหวัดในฐานะเป็นเครื่องนุ่งห่มของผู้ทรงศีล แม้เมื่อนายพรานขโมยผ้ากาสาหวัดนั้น
ไปใช้ลวงฆ่า ช้างก็ยังคงแสดงความเคารพอยู่ แม้ภายหลังรู้ความจริง ก็ไม่กล้าทำร้าย ผู้ที่นุ่งห่มด้วย
สัญลักษณ์เช่นนั้น^{๗๖} ธัมมปัทฏฐกถา ภาค ๒ พรรณนาถึงการสร้างหุ่นจำลองเป็นสัญลักษณ์แทนพระ
อินทร์เพื่อลวงให้พวกอสูรเกิดความเกรงกลัว^{๗๗} ธัมมปัทฏฐกถา ภาค ๔ พรรณนาถึงภิกษุอยู่ในป่า ๓๑
รูป ใช้สัญลักษณ์เสียงระฆังในการให้สัญญาณเพื่อทำกิจต่าง ๆ ตามเวลาที่กำหนด คนกินเดนทราบ

^{๗๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๔๓/๑๙๙.

^{๗๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๖/๒๑๒.

^{๗๔} ส.ข. (ไทย) ๑๗/๘๓/๑๔๖.

^{๗๕} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๕๖/๔๐๐.

^{๗๖} ธ.บ.อ. ๑/๑๐๙-๑๑๐.

^{๗๗} ธ.บ.อ. ๒/๑๖๔.

สัญลักษณ์ดังกล่าว ก็บอกให้โจรเคาะระฆังเพื่อให้พระภิกษุเหล่านั้นออกมาจากที่พักของตน จะได้จับไปฆ่าบูชาบุญ^{๗๘} ใช้รอยพระบาทเป็นเจดีย์แทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๗๙}

๕.ชาติกัฏฐกถา อรรถกถาอธิบายความขุททกนิกาย ชาตก มีความหลายแห่งระบุถึงการใช้สัญลักษณ์ เช่น การตั้งความปรารถนาเพื่อจะได้บรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มีเงื่อนไขว่า จะต้องตั้งความปรารถนาในภาวะของมนุษย์ เพศชาย และปรารถนาต่อหน้าพระพุทธรูปเท่านั้นจึงจะสำเร็จได้ ถ้าปรารถนาต่อสัญลักษณ์อย่างอื่น เช่น เจดีย์ ต้นโพธิ์ หาสำเร็จไม่^{๘๐} ในบริบทนี้แสดงว่า เจดีย์และต้นโพธิ์ ถือเป็นสัญลักษณ์อย่างหนึ่งในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ในวัณณูปชาตก ปรากภู ข้อความพระโพธิสัตว์ได้ใช้ดวงดาวเป็นสัญลักษณ์ในการเดินทาง^{๘๑} อรรถกถาขมเทวชาตก พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกษัตริย์ ทรงใช้ “ผมหงอก” เป็นสัญลักษณ์ในการสละราชสมบัติ^{๘๒} การใช้กลองตีประกาศเป็นสัญลักษณ์ให้คนมาชุมนุมกัน^{๘๓}

๖.มังคลัตถปิณี มีข้อความตอนหนึ่ง สะท้อนแนวคิดเรื่องการใช้สัญลักษณ์ซ้าย-ขวา แทนกรรมดี-กรรมชั่ว โดยให้ขวาแทนกรรมดี และซ้ายแทนกรรมชั่ว ดังนี้ “พระองค์ตรัสเพื่อจะให้รู้แจ้ง แม้ซึ่งความตรงกันข้ามนี้ว่า ‘การไม่เสพบัณจิตไม่เป็นมงคล’ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ฉลาดในทางเมื่อจะบอกทางบอกทางที่ไม่ควรถือเอาก่อนแล้วจึงบอกทางที่ควรถือเอาภายหลังอย่างนี้ว่า ‘ท่านจงละทางซ้าย จงถือทางขวา’ ผู้ใดละทางซ้ายผู้นั้นชื่อว่าถือทางขวาผู้ใดถือทางขวาผู้นั้นชื่อว่าละทางซ้าย”^{๘๔}

สัญลักษณ์จากตัวอย่างในพระสูตรต้นตปิฎก หากเทียบเคียงกับสัญลักษณ์ที่ปรากฏในพระวินัยปิฎก เฉพาะในส่วนที่ไม่เกี่ยวข้องกับสัญลักษณ์ทางพระวินัย ยังแตกต่างกันไม่มากนัก แม้จะมีประเด็นเพิ่มเติม อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาเทียบเคียงกับคัมภีร์อรรถกถา กลับเริ่มเห็นความแตกต่าง กล่าวคือ สัญลักษณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา เริ่มมีเรื่องของความเชื่อ พิธีกรรมเข้าไปเกี่ยวข้อง ซึ่งอาจถือเป็นพัฒนาการของการใช้สัญลักษณ์อย่างหนึ่ง และถือเป็นประเด็นสำคัญที่ผู้วิจัยจะได้นำไปวิเคราะห์ต่อไป

๖.๓ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องสัญลักษณ์ทั่วไป

๑. พรหมา พัทธกัษ, บรรณาธิการผู้แปลเรียบเรียง “นัยแห่งสัญลักษณ์” งานนิพนธ์นี้ ได้แสดงความหมายแห่งสัญลักษณ์ของชนเผ่าต่าง ๆ ทั่วโลก นับตั้งแต่สัญลักษณ์ของชาวกรีก-โรมัน, สัญลักษณ์ในศาสนาคริสต์, สัญลักษณ์ของชาวเคลต์, สัญลักษณ์ของชาวพุทธ, สัญลักษณ์ของชาวยุโรปเหนือ, สัญลักษณ์ของชาวไอยคุปต์, สัญลักษณ์ของอารยธรรมเมโสโปเตเมีย, ตัวเลข สัตว์ พืช และสัญลักษณ์ทางการเมือง และเครื่องหมายต่าง ๆ บทนำของหนังสือ ได้ปรารภถึงคนในอดีตที่พยายาม

^{๗๘} ธิ.บ.อ. ๔/๑๘๘.

^{๗๙} ธิ.บ.อ. ๒/๕๕.

^{๘๐} ขุ.ชา.อ. ๓/๑/๒๔.

^{๘๑} ขุ.ชา.อ. ๓/๑/๑๗๓.

^{๘๒} ขุ.ชา.อ. ๓/๑/๒๒๐.

^{๘๓} ขุ.ชา.อ. ๓/๒/๗๐.

^{๘๔} พระสิริมงคลจารย์, มังคลัตถปิณีแปล เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒),

ประดิษฐ์สัญลักษณ์เพื่อประโยชน์ในการสื่อสาร และแม้กาลเวลาจะล่วงเลยมาถึงปัจจุบัน สัญลักษณ์เหล่านั้นก็ยังทำหน้าที่แทนคำพูด และความรู้สึกแนวคิดต่าง ๆ ได้เหมือนเดิม^{๘๕}

๒.วรรณภา ศรีธีรรัตน์, เสนอบทความทางวิชาเรื่อง “**ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์สัญลักษณ์: การประยุกต์ใช้**” สรุปความได้ว่า ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์สัญลักษณ์เป็นทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ ใช้อธิบายปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่มีลักษณะเฉพาะ กล่าวคือ บุคคลจะมีการสร้างสัญลักษณ์ แปลความ และให้ความหมายเกี่ยวกับพฤติกรรมที่คนอื่นแสดงออก และมีพฤติกรรมตอบสนองต่อความหมายที่ตนสร้างขึ้นนั้น ๆ มากกว่าที่จะมีปฏิกิริยาตอบสนองต่อพฤติกรรมที่บุคคลนั้นแสดงออกโดยตรง ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์สัญลักษณ์ ถูกนำมาอธิบายพฤติกรรมหรือการกระทำในสองระดับ คือ ระดับพฤติกรรมหรือปฏิสัมพันธ์ และในระดับของรูปสัญลักษณ์^{๘๖}

๓. ธีรยุทธ บุญมี, งานนิพนธ์ชื่อ “**การปฏิวัติสัญลักษณ์ของโซซูร์ เส้นทางสู่โพสต์โมเดิร์นนิส**” บทที่ ๓ ได้กล่าวถึงศาสตร์ของสัญลักษณ์ สรุปความได้ว่า รูปแห่งสัญลักษณ์สามารถแบ่งตามชนิดหรือหน้าที่ได้ดังนี้ ๑) วิถีหน้าที่แบบเสมือน (Iconic Mode) ๒) วิถีหน้าที่แบบดัชนี (Indexical Mode) ๓) วิถีหน้าที่แบบเครื่องหมาย (Signic Mode) ๔) วิถีหน้าที่แบบสัญญาณและรหัส (Signal และ Code) วิถีหน้าที่แบบสัญลักษณ์ (Sign) และสัญลักษณ์ (Symbol) และบทที่ ๔ ได้กล่าวถึงทฤษฎีเกี่ยวกับสัญลักษณ์ของโซซูร์ สรุปความได้ว่า ทฤษฎีสัญลักษณ์ของโซซูร์ ได้แบ่งส่วนแห่งสัญลักษณ์ออกเป็น ๒ ส่วน คือ ตัวหมาย (Signifier) และความคิดที่ถูกหมาย (Signified)^{๘๗}

๔. สกาวรัตน์ หาญกาญจนสุวัฒน์ ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “**วรรณกรรมของศักดิ์ศิริ มีสมสืบ: กลวิธีทางวรรณศิลป์กับการตีความ**” บทที่ ๒ ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นถึงนัยแห่งสัญลักษณ์ และการใช้สัญลักษณ์จากลักษณะที่เป็นธรรมชาติ อวัยวะ อนามัย สัตว์ และของเล่น เช่น ใช้ดวงจันทร์แทนสิ่งที่สูงส่ง สิ่งที่ยามอง ความฝัน ความหวัง ใช้ดอกไม้เป็นสัญลักษณ์แทนหญิงสาว ความอ่อนเยาว์ ชีวิตบริสุทธิ์ ใช้ดวงตา เป็นสัญลักษณ์ของการมองเห็น ใช้ปิศาจ หรือผีร้าย แทนความชั่วร้าย ใช้ชิงช้า เป็นสัญลักษณ์แทนการดำเนินชีวิต และวัฏจักรชีวิต ใช้สีดำ เป็นสัญลักษณ์ของความหม่นหมอง ความเศร้า และความตาย^{๘๘} เป็นต้น

๕. ธิญาดา ยอดแก้ว, เสนองานวิจัยเรื่อง “**การศึกษาสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมของประเทศกลุ่มอาเซียน**” ในบทที่ ๒ ของงานวิจัย ได้อ้างถึงการแบ่งประเภทสัญลักษณ์ตามแนวทางของ Dreyfuss ๓ ประการ คือ ๑) สัญลักษณ์ที่เกิดจากการลอกเลียนแบบ หมายถึง สัญลักษณ์ที่เลียนแบบ

^{๘๕} พรหม พัทธ, บรรณาธิการแปล, **นัยแห่งสัญลักษณ์**, อ่างแล้ว, หน้า ๖.

^{๘๖} วรรณภา ศรีธีรรัตน์, เสนอบทความทางวิชาเรื่อง “**ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์สัญลักษณ์: การประยุกต์ใช้**”, **วารสารคณะพยาบาลศาสตร์**[๒๐, (๓-๔), ๒๕๔๐] อ้างใน <http://tdc.thailis.or.th> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๔ กันยายน ๒๕๕๕).

^{๘๗} ดุราลัยเอียดใน ธีรยุทธ บุญมี, **การปฏิวัติสัญลักษณ์ของโซซูร์ เส้นทางสู่โพสต์โมเดิร์นนิส**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์วิภาษา, ๒๕๕๑), หน้า ๕๕-๖๕.

^{๘๘} ดุราลัยเอียดใน สกาวรัตน์ หาญกาญจนสุวัฒน์, “**วรรณกรรมของศักดิ์ศิริ มีสมสืบ: กลวิธีทางวรรณศิลป์กับการตีความ**”, **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**, (คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๔๔-๖๔.

ธรรมชาติ วัตถุ การกระทำ ๒) สัญลักษณ์ที่เป็นนามธรรม หมายถึง การนำสาระสำคัญมาทำเป็นรูปให้เกิดความเข้าใจง่าย และ ๓) สัญลักษณ์ที่มนุษย์ประดิษฐ์ขึ้น มีการเรียนรู้ และยอมรับ^{๘๙}

๖.ภคพงศ์ อัครเศรณี เสนอผลงานวิจัยเรื่อง “การออกแบบสถาปัตยกรรมสื่อความหมายโดยประยุกต์ใช้หลักวิชาสัญลักษณ์” ในบทที่ ๒ ของงานวิจัย ได้กล่าวถึงหลักสัญลักษณ์ความตอนหนึ่งว่า แม้ถ้อยคำ หรือภาษาจะมีความสำคัญที่สุดในการสื่อสารในปัจจุบัน แต่โลกเราก็คงมีระบบเครื่องหมายอื่น ๆ ที่สามารถสื่อความหมายได้นอกเหนือจากภาษา ในการศึกษาเรื่องสัญลักษณ์ นักภาษาศาสตร์อธิบายว่า สัญลักษณ์ใด ๆ ก็ตาม จะประกอบด้วยส่วนประกอบ ๒ ประการ คือ รูปสัญลักษณ์ (signifier) หมายถึงรูปใด ๆ ก็ตาม ที่ถูกนำมาถ่ายทอดเพื่อสื่อความหมาย เช่น ตัวหนังสือ ภาพ เสียง และอื่น ๆ ที่สามารถรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัส และความหมายสัญลักษณ์ (signified) หมายถึง แนวความคิดที่ภาพ เสียง หรือรูปสัญลักษณ์สื่อออกมา^{๙๐}

๗. นกสมน นิจรัตน์, ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “โนรา: สัญลักษณ์ พิธีกรรม ตัวตนคนใต้รอบล้อมทะเลสาบสงขลายุคโลกาภิวัตน์” บทที่ ๒ ผู้วิจัยได้กล่าวถึงแนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับสัญลักษณ์ ความสรุปได้ว่า สัญลักษณ์คือสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเป็นเครื่องหมายโดยไม่มีกฎเกณฑ์ใด ๆ เพื่อก่อให้เกิดการตอบสนองทางสังคมแบบเดียวกัน คำว่าไม่มีกฎเกณฑ์ หมายถึงมันเกิดขึ้นจากการเรียนรู้ร่วมกัน และเห็นชอบร่วมกันของคนในกลุ่มที่ใช้สิ่งนั้นในการติดต่อสื่อสาร ซึ่งมีความหมายในตัวเอง เช่น มนุษย์ใช้พิธีกรรมเพื่อสื่อสัญลักษณ์ทั้งในรูปของอุดมคติ และอารมณ์ความรู้สึก^{๙๑}

๘.ชัยปฐมพร ธนพัฒน์ปวงวัน, เสนองานวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์เชิงสัญลักษณ์เพื่อเป็นแนวทางในการออกแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์” บทที่ ๒ ของงานวิจัย ได้กล่าวถึงทฤษฎีสัญลักษณ์วิทยาสรุปความได้ว่า โครงสร้างภาษาแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ตัวภาษา ได้แก่ระบบที่มีความสมบูรณ์อยู่ในตัวเอง มีกฎเกณฑ์ในการจัดแบ่งประเภท แยกแยะแบบต่าง ๆ เป็นรูปแบบองค์รวม (Form) อีกส่วนได้แก่การใช้ภาษา (Parole) หมายถึงกระบวนการทางสังคมอันเป็นผลมาจากความสามารถในการใช้ภาษารวมกับกฎเกณฑ์ จารีต ประเพณีปฏิบัติที่สังคมตกลงกันไว้ เป็นเนื้อหาสาระหน่วยย่อย ซึ่งถือเป็นสัญลักษณ์แบบหนึ่งที่ถูกใช้อย่างมีระบบ^{๙๒}

๙. จิตารัตน์ ดวงสินธุ์, เสนองานวิจัยเรื่อง “พุทธปรัชญา: การศึกษาพุทธปรัชญาเพื่อสืบสานพระพุทธศาสนาในสังคมอีสาน” ในบทที่ ๒ ของงานวิจัย ได้กล่าวถึงทฤษฎีปฏิสัมพันธ์สัญลักษณ์นิยม หรือทฤษฎีสัญลักษณ์นิยมวิทยา สรุปความได้ว่า สิ่งที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์ คือ กลไกทางความคิด ซึ่งทำให้มนุษย์รู้จักวางแผน และปรับพฤติกรรมให้เข้ากับสถานการณ์ และเป้าหมาย

^{๘๙}ธัญดา ยอดแก้ว, “การศึกษาสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมของประเทศกลุ่มอาเซียน”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, [บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗], หน้า ๒๐๓.

^{๙๐}ดูรายละเอียดใน ภคพงศ์ อัครเศรณี, “การออกแบบสถาปัตยกรรมสื่อความหมายโดยประยุกต์ใช้หลักวิชาสัญลักษณ์” วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๘-๑๐.

^{๙๑}นกสมน นิจรัตน์, “โนรา: สัญลักษณ์ พิธีกรรม ตัวตนคนใต้รอบล้อมทะเลสาบสงขลายุคโลกาภิวัตน์”, วิทยานิพนธ์สังคมวิทยามหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑-๑๘.

^{๙๒}ชัยปฐมพร ธนพัฒน์ปวงวัน, “การวิเคราะห์เชิงสัญลักษณ์เพื่อเป็นแนวทางในการออกแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์”. สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต. (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๕๑), หน้า.

ที่วางไว้ รู้จักสื่อสารกับบุคคลอื่นด้วยการใช้สัญลักษณ์ต่าง ๆ ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์สัญลักษณ์นิยม ก็คือ ทฤษฎีที่มนุษย์กระทำระหว่างกันด้วยสัญลักษณ์ ซึ่งสัญลักษณ์ที่สำคัญที่สุดก็คือภาษา ภาษาทำให้มนุษย์ รู้จักตีความ ได้ตอบสิ่งที่ผู้อื่นพูด ทำให้เกิดความเข้าใจว่า ผู้อื่นคิดอย่างไร^{๙๓}

เอกสารและงานวิจัยข้างต้น เป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับแนวคิด ทฤษฎีสัญศาสตร์ และแนวคิด ทางมานุษยวิทยาเกี่ยวกับสัญลักษณ์ ซึ่งจะเป็นกรอบเบื้องต้นที่ผู้วิจัยใช้เป็นแนวทางสำหรับการศึกษา วิเคราะห์ วินิจฉัย และการจัดกลุ่มสัญลักษณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาให้เป็นระบบ หรือ เป็นหมวดหมู่

๖.๔ เอกสารเกี่ยวกับสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

๑. **ไตรภูมิพระร่วง** มีข้อความตอนหนึ่งแสดงอาณาเขตระหว่างมณฑลประเทศ กับปัจ จันตประเทศ การแบ่งทิศสะท้อนให้เห็นถึงคตินิยมความเชื่อเรื่องซ้าย-ขวา โดยเรียกทิศใต้ซึ่งอยู่เบื้อง ขวาคือเป็นทิศ “ฝ่ายห้วนอน” และเรียกทิศเหนือซึ่งอยู่เบื้องซ้ายว่า “ทิศเบื้องดินนอน”^{๙๔}

๒. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา** มีข้อความหลายแห่งที่ระบุถึงการนำคตินิยม ซ้าย-ขวาไปใช้ในพิธีสำคัญ เช่น แรกสร้างกรุงศรีอยุธยา มีข้อความบันทึกไว้ว่า “ศุภมัสดุ ศักราช ๗๑๒ ปีชาลโทศก วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๖ ค่ำ เพลา ๓ นาฬิกา ๙ บาท สถาปนากรุงศรีอยุธยา ชีพพรหมณ์ ให้ฤกษ์ตั้งพิธีกลบบัตร ได้สังข์ทักษิณาวรรตได้ต้นหมันใบหนึ่ง แล้วสร้างพระที่นั่งไพฑูริย์มหาปราสาทองค์ หนึ่ง สร้างพระที่นั่งไพฑูริย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง สร้างพระที่นั่งไอศวรรย์มหาปราสาทองค์หนึ่ง”^{๙๕} สังข์ทักษิณาวรรต ต่อมาได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของตราสัญลักษณ์ประจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งใน คำอธิบายที่มาของสังข์ทักษิณาวรรต ก็ได้อ้างอิงข้อความในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาเช่นกัน^{๙๖}

๓. **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา** มีข้อความตอนหนึ่งระบุถึงความ แตกต่างระหว่างคตินิยมการสร้างสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ กล่าวคือ ชาวพุทธ นิยมสร้างพระสถูป ธรรมจักร รอยพระบาท พุทธอาสน์ เป็นต้น เพื่อเป็นเครื่องหมายมงคลสถาน ขณะที่ ฝ่ายพราหมณ์จะนิยมสร้างเทวาลัยที่ประดิษฐานเทวรูปเพื่อให้คนไปบูชา^{๙๗}

๔. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้พระนิพนธ์ “**พระปฐม สมโพธิกถา**” ไว้ มีข้อความหลายแห่งระบุถึงการใช้นิยมนามซ้าย-ขวา เช่น ตอนสร้างเมืองกบิลพัสดุ์ กบิลดาบส ได้อ้างเหตุผลประกอบในการเลือกที่สำหรับสร้างเมืองว่า “ในภูมิประเทศที่แห่งนั้น มีก

^{๙๓} ธีธารัตน์ ดวงสินธุ์, เสนองานวิจัยเรื่อง “พุทธปรัชญา: การศึกษาพุทธปรัชญาเพื่อสืบสาน พระพุทธศาสนาในสังคมอีสาน”, วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๓), หน้า ๑๖๔-๑๖๕.

^{๙๔} กรมศิลปากร, **วรรณกรรมสุโขทัย**, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร จัดพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๑๗๖.

^{๙๕} พันจันทนมาศ (เจิม), **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา**, (นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๕๓), หน้า ๓๗.

^{๙๖} คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา**. (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและ จดหมายเหตุใน คณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๑๖๕.

^{๙๗} กรมศิลปากร, **พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๑**, (นครปฐม: นครปฐมการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๑.

หย้าแลกลอดวาลย์เวียนเป็นทักษิณาวรรตผันไปฝ่ายปราจีนทิศทั้งสิ้น”^{๙๘} เมื่อครั้งพระนางสิริมหามายา จะทรงตั้งพระครรภ์ ได้ทรงพระสุบินนิมิตเห็นพระยาช้างเผือกนำดอกบัวมาถวาย มีข้อความว่า “เศวตหัตถิช้างหนึ่ง...ลงมาจากกาญจนบรรพตขึ้นมานบนไทรฤคิรีโดยทิศอุดร ชูซึ่งงวงอันจับบุณฑริกปทุมชาติสีขาวยิ่งบานใหม่...แล้วกระทำประทักษิณพระองค์อันบรรทมถ้วน ๓ รอบ แล้วเหมือนดุษฎีเข้าไปในอุทรประเทศฝ่ายทักษิณปรัศว์แห่งพระราชเทวี”^{๙๙}

๕. สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงราชานุภาพ ได้อธิบายถึงการใช้อยู่อาศัยทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยไว้ในบทนำเรื่อง “**จามเทวีวงศ์**” ความตอนหนึ่งว่า เมื่อพระพุทธศาสนาในชั้นแรกที่เข้ามาสู่ประเทศไทย มีการบูชาพระสฤป และรูปธรรมจักรเป็นสัญลักษณ์แทนพระศาสดา ยังหาได้ทำพระพุทธรูปไม่ เมื่อชาวอินเดียคิดสร้างพระพุทธรูปขึ้น แบบอย่างจึงแพร่หลายมาถึงประเทศไทยด้วย^{๑๐๐}

๖. คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ได้ประมวลเอกสารและจดหมายเหตุชุด ๗๖ จังหวัด ๗๖ เล่ม ภายใต้ชื่อ “**วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา**” ซึ่งแต่ละเล่ม ได้นำเสนอส่วนที่เกี่ยวข้องกับศิลปะ วัฒนธรรม โบราณสถาน และตลอดจนคติความเชื่อ ประเพณีต่าง ๆ ใน ๗๖ จังหวัด เช่น จังหวัดบุรีรัมย์ มีการค้นพบใบเสมา ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่ใช้บอกเขตสังฆกรรมตามพุทธานุญาตหลายรูปแบบ เช่น ใบเสมาเข้างังคาร จำนวน ๑๕ แผ่น แกะสลักด้วยหินทราย ด้านหนึ่งเป็นรูปทิวบุคคล อีกด้านหนึ่งเป็นรูปดอกบัว รูปสฤป รูปธรรมจักร ใบเสมาบ้านประเคียบ ทำด้วยทรายและศิลาแลง^{๑๐๑} จังหวัดขอนแก่น ค้นพบจารึกใบเสมาสมัยทวารวดี วัดโนนศิลา อำเภอชุมแพ จารึกใบเสมาวัดไตรรงค์ อำเภอชุมแพ ทำด้วยหินทราย จำนวน ๑๐ กว่าแผ่น มีทั้งแบบเรียบ และแกะเป็นสลักลอยลายเป็นเรื่องราวในชาดก^{๑๐๒}

๗. น. ณ ปากน้ำ(นามแฝง) ได้พรรณนาถึงคติความเชื่อของคนไทยเรื่องการสร้างบ้านเรือนไว้ในงานนิพนธ์ “**พจนานุกรมศิลป์**” ความตอนหนึ่งว่า “เมื่อกำหนดเสาเอกได้แล้วเป็นต้นแรก ให้นับเวียนขวาโดยทักษิณาวัตร เป็นต้นที่สอง เสาโท และต้นที่ ๓, ๔, ๕ ตามลำดับ”^{๑๐๓} ซึ่งแสดงให้เห็นถึงคติความเชื่อว่า ขวามือเป็นมงคลตามนัยที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

๘. พลุลวง(นามแฝง)ได้กล่าวไว้ในงานนิพนธ์ชื่อ “**คติสยาม**” ความสรุปได้ว่าคตินิยมเรื่องซ้าย-ขวา เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มาคู่กับโลก เป็นคติความเชื่อที่แฝงไว้ด้วยความเร้นลับของ

^{๙๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **พระปฐมสมโพธิกถา**, (กรุงเทพมหานคร: สหธรรมิก, ๒๕๓๗), หน้า ๕.

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^{๑๐๐} พระโพธิ์รังษี, **จามเทวีวงศ์**, พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) แปล, (พิมพ์แจกในการพระกุศลสมโภชพระอัฐิพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๓๓), หน้า ข.

^{๑๐๑} คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดบุรีรัมย์**. (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ใน คณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๕๙.

^{๑๐๒} คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา จังหวัดขอนแก่น**. (กรุงเทพมหานคร: คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ใน คณะอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์, ๒๕๔๒), หน้า ๗๒-๗๓.

^{๑๐๓} น. ณ ปากน้ำ, **พจนานุกรมศิลป์**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๐), หน้า ๓๔๐.

ธรรมชาติ ซึ่งเมื่อได้ตรวจสอบแล้วพบว่าตรงกันทุกชาติทุกภาษา นับตั้งแต่เรื่องการกำหนดให้ขาเป็นมงคล ข้ายเป็นอวมงคล ขวามือเป็นเพศชาย ข้ายมือเป็นเพศหญิง ลักษณะที่ฟูขึ้น นูนสูงขึ้นเป็นเพศชาย ลักษณะที่กระจ่าย หรือไหลลงต่ำ หรือเป็นหลุมบ่อ เป็นเพศหญิง ทิศตะวันออกกับทิศใต้เป็นฝ่ายขวา ทิศตะวันตกและทิศเหนือเป็นฝ่ายซ้าย ขวาคือการสร้าง ข้ายคือการทำลาย ซึ่งการจำแนกซ้าย-ขวาดังกล่าว ยังจำแนกไปถึงดวงดาวต่าง ๆ ในระบบสุริยะด้วย เช่น ดวงอาทิตย์เป็นเพศชาย ดวงจันทร์เป็นเพศหญิง^{๑๐๔}

๙. ปรีชา นุ่นสุข ได้กล่าวถึงวิวัฒนาการของสัญลักษณ์ไว้ในบทความชื่อ “**หลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับสัญลักษณ์**” ความตอนหนึ่งว่า วิวัฒนาการของสัญลักษณ์ เห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบในอินเดีย กล่าวคือ ในประเทศอินเดียก่อนที่จะมีรูปเคารพนั้น ได้มีการสร้างสัญลักษณ์ต่าง ๆ ขึ้นแทนรูปเคารพ ดังปรากฏในศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาในยุคแรก ๆ เช่น สถูปที่ถ้ำพุทธ และศาลยจี ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ไม่ได้ค้นพบประติมากรรมของพระพุทธรูปองค์เลย แต่ปรากฏว่ามีภาพสัญลักษณ์ต่าง ๆ ปรากฏอยู่ เช่น ฉัตร ต้นไม้ นาค ยักษ์ และยักษ์ณี เป็นต้น ส่วนรูปเคารพนั้นเป็นเรื่องที่ต่อเติมมาภายหลัง^{๑๐๕}

จากตัวอย่างการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทยข้างต้น ทำให้เห็นว่า สังคมไทยมีการใช้สัญลักษณ์อย่างกว้างขวาง สัญลักษณ์บางประการสามารถชี้ได้ชัดเจนว่า เป็นสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา แต่สัญลักษณ์บางอย่าง ก็ไม่สามารถวินิจฉัยได้ว่ารับอิทธิพลความเชื่อมาจากพระพุทธศาสนาโดยตรง เช่น สัญลักษณ์ซ้าย-ขวา บางกรณีก็ระบุได้ว่า มาจากพระพุทธศาสนา แต่บางกรณีก็ไม่สามารถกล่าวอ้างได้ เพราะคติความเชื่อเรื่องนี้ มีมาก่อนพระพุทธศาสนา ดังนั้นจึงจำเป็นต้องวิเคราะห์ในรายละเอียดเป็นกรณี ๆ

๖.๕ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอิทธิพลสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่มีต่อสังคมไทย

๑. พระมหาเกษม หาสจิตโต (พยุ) ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “**อิทธิพลพระพุทธศาสนาเถรวาทต่อศิลปวัฒนธรรมสมัยสุโขทัย**” บทที่ ๒ ของงานวิจัย ได้กล่าวถึงสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาไว้ ๔ ประการ ได้แก่ ธาตุเจดีย์ ได้แก่ พระบรมสารีริกธาตุ, บริโศกเจดีย์ ได้แก่ สังเขปนียสถานทั้ง ๔ แห่งตามนัยที่แสดงไว้ในมหาปริณิพพานสูตร ธรรมเจดีย์ ได้แก่ ธรรมวินัยที่ทรงแสดงไว้แล้ว และอุทเทสิกเจดีย์ ได้แก่ สิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อเจตนาอุทิศต่อพระพุทธเจ้า มิได้กำหนดว่าสร้างเป็นอะไร อาจถือได้ว่า นอกเหนือจากเจดีย์ทั้ง ๓ ประการดังกล่าวแล้วข้างต้น สิ่งที่สร้างอุทิศต่อพระพุทธเจ้าล้วนจัดเข้าในอุทเทสิกเจดีย์ทั้งสิ้น^{๑๐๖}

๒. จิรศักดิ์ แต่งเจนกิจ ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “**การศึกษาการออกแบบและคติสัญลักษณ์ในกรณีสถาปัตยกรรมวัดสุทัศนเทพวราราม**” ผลการศึกษาสรุปความได้ว่า

^{๑๐๔} พูลหลวง (นามแฝง), คติสยาม, (กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๑๔๖-๑๗๕.

^{๑๐๕} ปรีชา นุ่นสุข, “หลักฐานโบราณคดีเกี่ยวกับสัญลักษณ์” ใน <http://tdc.thailis.or.th> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๙ กันยายน ๒๕๕๕)

^{๑๐๖} พระมหาเกษม หาสจิตโต (พยุ), “อิทธิพลพระพุทธศาสนาเถรวาทต่อศิลปวัฒนธรรมสมัยสุโขทัย”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙), หน้า ๔๒.

สถาปัตยกรรมในวัดสุทัศนเทพวรารามล้วนเกิดจากการจัดวางตำแหน่งของพื้นที่ในมิติของความรู้ความเข้าใจ และพัฒนาออกมาเป็นตัวงานสถาปัตยกรรมได้อย่างลงตัว ลักษณะเสาสี่ขาที่สูงใหญ่ตั้งเรียงรายรับโครงสร้างหลังคา หลักธรรมที่ประกอบรวมกันส่งยกระดับคำจูนจิตใจให้หมายถึงเจตสิก ส่วนอาคารพระอุโบสถก็แลดูเบา ลอย เหมาะแก่การที่หมายจะยกระดับจิตใจของผู้ใช้งานตามพุทธคติ ซึ่งช่างแฝงเป็นรูปการเดินทางของจิตจากโลกียะสู่โลกุตระ^{๑๐๗}

๓. รัมภาภัก ศิริทัพบ ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องเต่าในพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท” สรุปความได้ว่า เต่าเป็นสัตว์ในวรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา และในพระสูตรมีการยกเราเรื่องเต่ามาเป็นอุปมาสอนธรรมหลายประการ เช่น วัมมิกสูตร พาลบัณฑิตสูตร ปฐมฉิคคพยุคสูตร กุมภोปมสูตร เป็นต้น นอกจากนี้ การศึกษายังพบว่า สังคมไทยได้ใช้เต่าเป็นสัญลักษณ์ของความมีอายุยืน ในการประกอบพิธีเสด็จให้เคราะห์ คนไทยจึงมักใช้เต่าเป็นสื่อในพิธีกรรมดังกล่าว^{๑๐๘}

๔. บำรุง อิศรกุล ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “ศึกษาอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่มีต่อการออกแบบตราสัญลักษณ์” บทที่ ๒ ของงานวิจัย ได้กล่าวถึงสัญลักษณ์ ความตอนหนึ่งว่า ศาสนามีอิทธิพลต่อการออกแบบสัญลักษณ์เป็นอย่างมาก และสัญลักษณ์ก็มีความสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เราสามารถพบเห็นสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตตลอดเวลา สัญลักษณ์จึงมีอยู่มากมาย ซึ่งอาจจัดกลุ่มได้ เช่น สัญลักษณ์ที่เกิดจากการลอกเลียนแบบ สัญลักษณ์ที่มีลักษณะเป็นนามธรรม สัญลักษณ์ที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ใด วัตถุประสงค์หนึ่งโดยเฉพาะ^{๑๐๙} และบทที่ ๓ ของงานวิจัย ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นถึงอิทธิพลทางพระพุทธศาสนาที่มีต่อตราสัญลักษณ์หลายอย่าง โดยจากการเก็บตัวอย่างตราสัญลักษณ์จำนวน ๕๖ ชิ้น พบว่า ได้รับอิทธิพลจากศาสนา-ความเชื่อจำนวนร้อยละ ๑๙.๖๔^{๑๑๐}

๕. จารวี มั่นสินธร ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องดอกบัวในคัมภีร์พระพุทธศาสนา” จากการศึกษาพบว่า ดอกบัวเป็นสัญลักษณ์นอกจากจะเป็นสัญลักษณ์ของการบูชาแล้ว ดอกบวยังเป็นสัญลักษณ์ของการเริ่มต้น เป็นสัญลักษณ์ของความตงาม เป็นสัญลักษณ์ของความบริสุทธิ์ เป็นสัญลักษณ์แห่งความงาม ประการสำคัญความเชื่อเรื่องดอกบัว ยังมีอิทธิพลต่อสังคมไทยในหลายด้าน เช่น ด้านวรรณกรรม ด้านสถาปัตยกรรม ด้านประติมากรรม ด้านจิตรกรรม เป็นต้น^{๑๑๑}

๖. พิระพัฒน์ สำราญ ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “คติและสัญลักษณ์ในการออกแบบสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์” ผลการศึกษาสรุปความได้ว่า องค์พระปฐมเจดีย์มีลักษณะเป็นเจดีย์

^{๑๐๗} จิรศักดิ์ แต่งเจนกิจ, “การศึกษาการออกแบบและคติสัญลักษณ์ในกรณีงานสถาปัตยกรรมวัดสุทัศนเทพวราราม”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๑), หน้า ๑๗๖-๑๘๔.

^{๑๐๘} รัมภาภัก ศิริทัพบ, “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องเต่าในพระพุทธรูปศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๘๖.

^{๑๐๙} บำรุง อิศรกุล, “ศึกษาอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่มีต่อการออกแบบตราสัญลักษณ์”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑.

^{๑๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐.

^{๑๑๑} จารวี มั่นสินธร, “การศึกษาวิเคราะห์เรื่องดอกบัวในคัมภีร์พระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), บทที่ ๓, ๔.

กลมทรงระฆังแผ่กว้าง เป็นรูปแบบที่สอดคล้องกับพุทธบัญญัติตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพุทธานุญาตให้สร้างบรรจุพระสรีระธาตุของพระองค์หลังปรินิพพาน เป็นสัญลักษณ์ของเจดีย์รูปแบบเดียวที่สามารถสืบย้อนกลับไปสู่พุทธวาระได้โดยตรง^{๑๑๒}

๗. พระมหาสุขสันต์ สุขขพัฒโน (แก้วมณี) ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “อิทธิพลของพระพุทธศาสนาเถรวาทต่อศิลปวัฒนธรรมในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา” ในบทที่ ๔ ของงานวิจัยสรุปความได้ว่า พระพุทธศาสนามีอิทธิพลของต่อศิลปวัฒนธรรมในหลายด้าน เช่น ด้านสถาปัตยกรรม ด้านประติมากรรม ด้านจิตรกรรม ด้านประณีตศิลป์ ด้านนาฏศิลป์ และการแสดง ศิลปวัฒนธรรมเหล่านี้ ล้วนเป็นสื่อสัญลักษณ์แสดงให้ถึงพระพุทธศาสนา แม้ในยุคแรก ๆ จะไม่ได้ทำเป็นพระพุทธรูปโดยตรง แต่ก็ใช้สื่อสัญลักษณ์อย่างอื่นแทน เช่น รอยพระบาท พุทธอาสน์ ต้นโพธิ์ ธรรมจักร ดอกบัว ซึ่งมีทั้งดอกบัวตูม และดอกบัวบาน มีความหมายถึงแผ่นดิน ความเจริญ ออกราม เป็นต้น^{๑๑๓}

งานวิจัยดังกล่าวข้างต้น เป็นเพียงตัวอย่างเป็นบางส่วนที่ผู้วิจัยนำมาทบทวน เพื่อให้เห็นอิทธิพลของสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาที่มีต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย จากตัวอย่าง ทำให้ได้ข้อสรุปเบื้องต้นว่า นิยมแฝงของสัญลักษณ์ที่ปรากฏในสังคมไทยในมิติต่าง ๆ นั้น เป็นเรื่องที่ต้องวิเคราะห์ในรายละเอียดเพื่อให้เห็นระบบความคิดที่ผู้ส่งสารต้องการสื่อให้เห็น เช่น สัญลักษณ์ทางสถาปัตยกรรม เราไม่อาจพิจารณาแค่รูปทรงทางสถาปัตยกรรมภายนอกเพียงอย่างเดียว หากแต่ต้องวิเคราะห์ถึงแนวคิด ปรัชญาในการสร้างประกอบด้วย

๗. วิธีดำเนินการศึกษา

เพื่อตอบโจทย์การวิจัยให้ครอบคลุมทั้ง ๓ ประเด็น คือ ๑) ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีการใช้สัญลักษณ์อย่างไรบ้าง ๒) ในสังคมไทยมีการใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง และ ๓) สัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทยอย่างไรบ้าง ผู้วิจัยใช้แนวทางต่อไปนี้ในการศึกษา

๗.๑ ศึกษาแนวคิด และทฤษฎีเรื่องสัญลักษณ์ในเชิงภาษาศาสตร์ และในเชิงสังคมวิทยาเพื่อใช้เป็นกรอบเบื้องต้นในการเขียนโครงร่างวิจัย จัดเก็บข้อมูล และวิเคราะห์สัญลักษณ์ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา และในสังคมไทย

๗.๒ ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีการใช้สัญลักษณ์อย่างไรบ้าง เพื่อให้ได้คำตอบโจทย์การวิจัย ผู้วิจัยดำเนินการดังต่อไปนี้

๗.๒.๑ สืบค้นคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ในส่วนที่ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นสัญลักษณ์ แล้วคัดลอกข้อมูลนั้นๆ

๗.๒.๒ จำแนกข้อมูลตามที่สืบค้นและจัดเก็บแล้วเป็น ๓ ลักษณะคือ

^{๑๑๒} พระพัฒน์ สาราญ, “คติและสัญลักษณ์ในการออกแบบสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓๙-๒๔๑.

^{๑๑๓} พระมหาสุขสันต์ สุขขพัฒโน (แก้วมณี), “อิทธิพลของพระพุทธศาสนาเถรวาทต่อศิลปวัฒนธรรมในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕๕-๖๓.

๑. สัญลักษณ์ที่เป็นสิ่งมีชีวิต
๒. สัญลักษณ์ที่เป็นวัตถุสิ่งของต่างๆ
๓. สัญลักษณ์ที่เป็นแบบแผน วัตรปฏิบัติ

๗.๒.๓ วิเคราะห์สัญลักษณ์ตามที่ได้จัดกลุ่มไว้เป็น ๓ ลักษณะคือ

๑. สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนา
๒. สัญลักษณ์ที่ได้รับอิทธิพลจากบริบททางสังคม
๓. สัญลักษณ์ที่พระพุทธศาสนานำมาประยุกต์ใช้

๗.๓ ในสังคมไทยมีการใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง เพื่อให้ได้คำตอบโจทย์การวิจัย ผู้วิจัยดำเนินการต่อไปนี้

๗.๓.๑ สืบค้นและจัดเก็บข้อมูลทางโบราณคดี วรรณคดี และวรรณกรรมต่าง ๆ การใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทยทั้ง ๔ ภาค จากพระราชพงศาวดาร จารึก จดหมายเหตุหลักฐานต่างๆ ๓ ประเภทคือ

๑. ตราสัญลักษณ์ของรัฐและเอกชน
๒. สัญลักษณ์ในจิตรกรรมและประติมากรรม
๓. สัญลักษณ์ในวัฒนธรรมประเพณี

ทั้งนี้ยึดขอบเขตด้านพื้นที่ที่กำหนดไว้ในข้อ ๓.๓ ของขอบเขตของการศึกษา

๗.๓.๒ นำสัญลักษณ์มา จำแนกประเภทและวิเคราะห์ความหมาย ตามเนื้อหาที่ปรากฏอยู่ คือ

๑. สัญลักษณ์แทนพระพุทธศาสนา
๒. สัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า
๓. สัญลักษณ์แทนพระธรรม
๔. สัญลักษณ์แทนพระสงฆ์
๕. สัญลักษณ์แทนแนวคิดทางพระพุทธศาสนา
๖. สัญลักษณ์แทนข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ

๗.๔ สัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทยอย่างไรบ้าง เพื่อตอบโจทย์การวิจัยนี้ ผู้วิจัยดำเนินการดังต่อไปนี้

๗.๔.๑ นำสัญลักษณ์ที่ได้จำแนกประเภทและวิเคราะห์ความหมายทั้ง ๗ ประเภท ในข้อ ๗.๒.๒ มาศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลที่ได้รับจากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ๓ ลักษณะคือ

๑. ศึกษาแนวคิดและประวัติความเป็นมาของสัญลักษณ์
๒. ศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบสัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนากับรูปแบบสัญลักษณ์ในสังคมไทย เพื่อระบุความเหมือน-ความต่างและวิวัฒนาการ
๓. ศึกษาวิเคราะห์ความหมายสัญลักษณ์นั้นว่า มีความหมายเหมือนเดิม ความหมายใหม่ ความหมายแคบเข้าหรือความกว้างออกอย่างไร

๗.๔.๒ สรุปสาระสำคัญและประโยชน์ของสัญลักษณ์ที่ปรากฏในสังคมไทย

๗.๕ สรุปการวิจัย ตรวจสอบความถูกต้อง และเขียนรายงานการวิจัยเชิงพรรณนา

๘. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๘.๑ ทำให้ทราบการใช้สัญลักษณ์ในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- ๘.๒ ได้ข้อสรุปการใช้สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย
- ๓.๓ ทำให้ทราบถึงอิทธิพลของสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย

สารบัญ (ชั่วคราว)

บทคัดย่อภาษาไทย

บทคัดย่อภาษาอังกฤษ

กิตติกรรมประกาศ

สารบัญ

คำอธิบายสัญลักษณ์คัมภีร์

บทที่ ๑ บทนำ

- ๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา
- ๑.๒ วัตถุประสงค์ของการศึกษา
- ๑.๓ ขอบเขตของการศึกษา
- ๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ
- ๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการศึกษา
- ๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- ๑.๗ วิธีดำเนินการศึกษา
- ๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

บทที่ ๒ สัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

- ๒.๑ ภูมิหลังและความรู้เกี่ยวกับสัญลักษณ์
 - ๒.๑.๑ บทนิยามและความหมาย
 - ๒.๑.๒ แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับสัญลักษณ์
- ๒.๒ สัญลักษณ์ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
 - ๒.๒.๑ กำเนิดสัญลักษณ์
 - ๒.๒.๒ รูปแบบสัญลักษณ์
 - ๒.๒.๓ ประเภทแห่งสัญลักษณ์
 - ๒.๒.๔ วิเคราะห์สัญลักษณ์
 - ๒.๒.๕ คุณค่าของสัญลักษณ์
- ๒.๓ สรุปท้ายบท

บทที่ ๓ สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย

- ๓.๑ สัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาในสังคมไทย
 - ๓.๑.๑ ตราสัญลักษณ์ของรัฐและเอกชน
 - ๓.๑.๒ สัญลักษณ์ในจิตรกรรมและปฏิมากรรม
 - ๓.๑.๓ สัญลักษณ์ในวัฒนธรรมประเพณี
- ๓.๒ วิเคราะห์ความหมายสัญลักษณ์
 - ๓.๒.๑ สัญลักษณ์แทนพระพุทธศาสนา
 - ๓.๒.๒ สัญลักษณ์แทนพระพุทธเจ้า
 - ๓.๒.๓ สัญลักษณ์แทนพระธรรม
 - ๓.๒.๔ สัญลักษณ์แทนพระสงฆ์

๓.๒.๕ สัญลักษณ์แทนแนวคิดทางพระพุทธศาสนา

๓.๒.๖ สัญลักษณ์แทนข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ

๓.๓ สรุปท้ายบท

บทที่ ๔ อิทธิพลของสัญลักษณ์ทางพระพุทธศาสนาต่อการใช้สัญลักษณ์ในสังคมไทย

๔.๑ อิทธิพลที่มีต่อสถาบันชาติ

๔.๒ อิทธิพลที่มีต่อสถาบันศาสนา

๔.๓ อิทธิพลที่มีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์

๔.๔ อิทธิพลที่มีต่องานศิลปะ

๔.๕ อิทธิพลที่มีต่อประเพณี วัฒนธรรม และพิธีกรรม

๔.๖ อิทธิพลที่มีต่อค่านิยม และความเชื่อ

๔.๗ บทสรุปท้ายบท

บทที่ ๕ สรุปผล อภิปราย ข้อเสนอแนะ

บรรณานุกรม

ภาคผนวก

ประวัติผู้วิจัย

บรรณานุกรม (ชั่วคราว)

๑.เอกสารปฐมภูมิ

๑.๑ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. มหาจุฬาเตปิฎก.(๔๕ เล่ม)มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
ปกาสิตา, อนุสรณีย์ พุทธวสุเส ๒๕๐๐.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.พระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาไทย ๔๕ เล่ม. กรุงเทพมหานคร :
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราช
วิทยาลัย จัดพิมพ์,๒๕๔๓.

๑.๒ เอกสารสำคัญของไทย

ดำรงราชานุภาพ,สมเด็จพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๕. พิมพ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ นางชุมพร เวชชาชีวะ ๖ มกราคม ๒๔๙๔.

_____. ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕ เรื่องสถานที่แล้วตอซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔. ฉาย
เขียง กรรณสูตร พิมพ์ในงานปลงศพสนองคุณบิดา ๒๔๖๕.

พันจันทนุมาศ (เจิม).พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๕๓.

พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับกรมราชบัณฑิต. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอก
เจ้าพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี (ม.ร.ว.มูล ดารากร) ๒๐ สิงหาคม ๒๕๐๑.

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ภาค ๑. พิมพ์ในงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
หลวงวรเสฐสุตา, ๒๔๕๕.

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ภาค ๒. พิมพ์ในงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
หลวงวรเสฐสุตา, ๒๔๕๕.

พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา ภาค ๓.พิมพ์ในงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
หลวงวรเสฐสุตา, ๒๔๕๕.

พระราชหัตถเลขาทรงสั่งการในรัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ
ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ๑๗ มีนาคม
๒๕๐๗.

พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ห้า เทศนาพระราชประวัติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์
เป็นที่ระลึกในงานประดิษฐาน พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระนครคีรี
จังหวัดเพชรบุรี พ.ศ.๒๕๐๕.

พระยาประจักษ์กรจักร (แช่ม บุนนาค). พงศาวดารโยนก. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยา
สุธรรมมนตรี (ปลื้ม สุจริตกุล) ๒ มิถุนายน ๒๔๗๘.

พระยาทิพากรวงศ์. พงศาวดารรัชกาลที่ ๑. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา จัดพิมพ์,๒๕๐๓.

วชิรญาณวิเศษ เล่ม ๑ สัปดาห์ ศก ๑๒๔๗ - อัฐ ศก ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๒๔๒๘)

วชิรญาณวิเศษ เล่ม ๒ อัฐ ศก ๑๒๔๘ - นพ ศก ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๒๙)

วชิรญาณวิเศษ เล่ม ๓ นพ ศก ๑๒๔๙ - สัมฤทธิ์ ศก ๑๒๕๐ (พ.ศ. ๒๔๓๐)

วชิรญาณวิเศษ เล่ม ๔ สัมฤทธิ์ ศก ๑๒๕๐ - รัตนโกสินทร ศก ๑๐๘(พ.ศ. ๒๔๓๑)

วชิรญาณวิเศษ เล่ม ๕ ร.ศ. ๑๐๘-๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๒)

วชิรญาณวิเศษเล่ม ๖ ร.ศ.๑๐๙ (พ.ศ. ๒๔๓๓)

วชิรญาณวิเศษเล่ม ๗ ร.ศ.๑๑๐ (พ.ศ.๒๔๓๔)

วชิรญาณวิเศษ เล่ม ๘ รัตนโกสินทร ศก ๑๑๑ - รัตนโกสินทร ศก ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๓๕)

วชิรญาณวิเศษ เล่ม ๙ ร.ศ. ๑๑๒-๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖)

๒.เอกสารทูตียภูมิ

๒.๑ คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา

พระรัตนปัญญาเถระ.ชินกาลมาลีปกรณ์. ศ.,ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร แปล. กรุงเทพมหานคร:

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระสารีบุตรมหาเถระ.สารัตถทีปนี ฎีกาพระวินัย ภาค ๓. สิริ เพ็ชรไชย, ผู้แปล. กรุงเทพมหานคร:

หจก. ทิพย์วิสุทธิ,๒๕๔๒.

พระโพธิธรรมาจารย์.จามเทวีวงศ์.พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) แปล.พิมพ์แจกในการพระ

กุศลสมโภชพระอัฐิพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธสาสน์นาฏ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๓.

พระสิริมงคลอาจารย์. มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๑. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

.มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๒.กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

.มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๓.กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

.มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๔.กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

.มังคลัตถทีปนี แปล เล่ม๕.กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.

. จักรวาททีปนี. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากรจัดพิมพ์, ๒๕๔๘.

๒.๒ ตำรา เอกสารวิชาทั่วไป

กรมพระปรมาภิไธยวิมลนาถ,สมเด็จพระมหาสมณเจ้า.พระปฐมสมโพธิกถา. กรุงเทพมหานคร:

สหธรรมิก,๒๕๓๗.

กรมวชิรญาณวโรรส. หนังสือเทศนาวิชาขุขานในฉัฎฐรัชชกาล.พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ

ธนากร, ๒๔๖๓.

กรมหลวงนรินทรเทวี, พระเจ้าไปยิกาเธอ. พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

เจ้าอยู่หัว เรื่อง จดหมายความทรงจำ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสงดาว,๒๕๕๒.

กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟู

วัฒนธรรม. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๐.

กรมศิลปากร.วรรณกรรมสุโขทัย. กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร จัดพิมพ์, ๒๕๒๘.

กิตติ วัฒนสมหาตม์. ตรีเทวปกรณ์. กรุงเทพมหานคร: สร้างสรรค์บุคส์, ๒๕๔๒.

กำจร สุนพงษ์ศรี. ประวัติศาสตร์ศิลปะอินเดีย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

เกรียงไกร เกิดศิริ. วรรณคดีสุภาษิต. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สุภาวดี, ๒๕๕๓.

เขียน ยิ้มศิริ. พุทธศาสนสุภาษิต. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยสัมพันธ์, ๒๕๑๒.

คณะกรรมการจัดงานพระบรมราชานุสรณ์. **เฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย** พิมพ์

ในศกวาระครบรอบ ๒๑๐ ปี วันพระบรมราชสมภพ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๑.

จังหวัดนครศรีธรรมราช. **ตำนานพระบรมธาตุและไหว้พระไตรลักษณ์**. นครศรีธรรมราช: มปท.

, ๒๕๔๐.

เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ. **พระมาลัยคำหลวง**. พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพนางเจียน ผดุงเกียรติ ๑๕ กุมภาพันธ์

๒๕๐๙.

จอห์นสัน เลน. **ความงามข้ามกาลเวลา**. สดใส ชันติวรพงศ์ แปล. กรุงเทพมหานคร: แปลนพริ้นติ้ง,

๒๕๕๐.

เชษฐ ติงสฺยชลี้. **พระพุทธรูปอินเดียน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๔.

ท.กล้วยไม้ ณ อยู่ธยา. **รวมสารบทความ**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ต้นอ้อ จำกัด, ๒๕๓๖.

ทศพล จังพานิชกุล. **พระอรหันตธาตุ**. กรุงเทพมหานคร: คอมม่าเอนด์ดีไซน์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๕๓.

ทีมผลิตรายการจดหมายเหตุกรุงเทพฯ. **ทอง ความรุ่งโรจน์เรื่องรองของกรุงเทพฯ**

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๕๓.

ณัฐกานต์ ลิ้มสถาพร. **กลลวงแห่งศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อุดมปัญญา, ๒๕๕๓.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระกระยา. **นิทานโบราณคดี**. พระนคร: เขมบรรณกิจ, ๒๕๐๓.

_____. **นิราศนครวัด**. พระนคร: สำนักพิมพ์บรรณการ, ๒๕๑๕.

_____. **อธิบายเบ็ดเตล็ดในเรื่องพงศาวดารสยาม**. พระนคร: โรงพิมพ์พิพรรฒนาการ,

๒๕๖๙.

_____. **ตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักครั้งกรุงศรีอยุธยา**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์

๒๕๔๓.

_____. **ตำนานพุทธเจดีย์**. พระนคร: ไทยพิทยา, ๒๕๔๐.

_____. **ตำนานธงไทยในสมัยต่าง ๆ**. พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพนางสาวอร่าม สุนทร

๑๕ พฤษภาคม ๒๕๗๕.

_____. **ตำนานคณะสงฆ์**. พระนคร: โรงพิมพ์พิพรรฒนาการ, ๒๕๖๖.

เดิม วิภาควิจนกิจ. **ประวัติศาสตร์อีสาน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,

๒๕๔๖.

ถนอม พูนวงศ์. **ประวัติศาสตร์เมืองนครศรีธรรมราช**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์,

๒๕๕๐.

ธิดา สาระยา. **รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: กำเนิดและการพัฒนาการ**.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๗.

ธีรยุทธ บุญมี. **การปฏิวัติศาสตร์ของโซซุรุ เส้นทางสู่โพสต์โมเดิร์นนิส**. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์วิภาษา, ๒๕๕๑.

นิโกลาส์ แซร์แวส. **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม**.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๕๐.

นิตี เอียวศรีวงศ์. **พื้นเมืองเชียงใหม่**. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์, ๒๕๔๖

นิตดา หงษ์วิวัฒน์, บรรณาธิการ. **พระพุทธรูปและเทวรูป: ศิลปะล้านนา สุโขทัย อโยธยา และรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คดี, ๒๕๕๕.

_____. **เครื่องทองรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คดี, ๒๕๕๕.

น. ณ ปากน้ำ. **พจนานุกรมศิลป์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๐.

_____. **ศิลปะโบราณในสยาม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๓๗.

_____. **ความงามในศิลปะไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๐.

_____. **แบบแผนบ้านเรือนในสยาม**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๘.

นายหนวย. **หมอลัดเลกับกรุงสยามและอเมริกันชนแรก**. พิมพ์อนุสรณ์ในงานฉานปกิฉพนายแจ่มขณะนั้น ๒๘ ธันวาคม ๒๕๑๐.

โบราณบุรณรักษ์, พระยา. **ตำนานกรุงเก่า**. พระนคร: โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ. ๑๒๖.

ประภัสสร ชูวิเชียร. **พระบรมธาตุเจดีย์ นครศรีธรรมราชมหาสถูปแห่งคาบสมุทรภาคใต้**.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๓.

ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์. **ศิลปวัฒนธรรมภาคใต้**. กรุงเทพมหานคร: สุวีริยาสาส์น, ๒๕๔๘.

พิทยาลงกรณ์, กรมหมื่น. **ประชุมปาฐกถา**. พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพจอมมารดาเลี่ยมกมุภาพันธุ์ ๒๔๖๙.

พูนพิศมัย ดิศกุล, หม่อมเจ้าหญิง. **ไปลังกาทวีป**. พระนคร: โรงพิมพ์นิพนธ์, ๒๔๙๔.

พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. **ตามรอยอารยธรรมขอม**. กรุงเทพมหานคร: สยามความรู้, ๒๕๕๕.

_____. **สืบตำนานงานพระเมรุ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บันทึกสยาม, ๒๕๕๑.

พลูหลวง (นามแฝง). **คติสยาม**. กรุงเทพมหานคร: ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๐.

_____. **หยิน-หยาง ภูมิพยากรณ์ และฮวงจุ้ย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ข้าวฟ่าง, ๒๕๔๖.

_____. **รหัสวิทยา พลังเร้นลับ**. กรุงเทพมหานคร: เกล็ดการพิมพ์ ๒๕๔๙.

พระรัตนปัญญา. **ชินกาลมาลินี**. พระยาพจนานิลล แปล. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๕๔.

พระโพธิวงศาจารย์, (อ้วน ดิสโส). **ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ ๑๘**. พิมพ์ในการพระศพ

พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าวรลักษณาวดี ครบสัปดาห์ ๒๔ สิงหาคม ๒๕๖๙.

พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตโต). **จาริกบุญ จาริกธรรม**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม จัดพิมพ์, ๒๕๔๗.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. **พระราชพิธีเดือนสิบสอง**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รุ่งพัฒนา, ๒๕๑๖.

พระยาประชาภิจักรจักร, (แช่ม บุนนาค). **ประวัติศาสตร์**. พระนคร: สำนักพิมพ์จำลองศิลป์, ๒๔๙๓.

พรหมา พัทธ์, บรรณาธิการแปล. **นัยแห่งสัญลักษณ์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นธรรม, MMVII.

ภาสกร วงศ์ดาวัน. **เรื่องเล่าครั้งกรุงเก่า อาณาจักรที่สาบสูญ ยุคสมัยสร้างบ้านแปงเมืองในพงศาวดาร**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยามบันทึก, ๒๕๕๐.

รณี เลิศเลื่อมใส. จักรวาลทัศน์ ฟ้า ขวัญ เมือง คัมภีร์โบราณไทอาหม. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์
พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๔.

ระพีพรรณ ใจภักดี. คู่มือชมศิลปะและสถาปัตยกรรมไทยพระนครศรีอยุธยา. กรุงเทพมหานคร:
สำนักพิมพ์แสงแดดเพื่องานเด็ก, ๒๕๔๘.

ลิวอิส เค. โคเซอร์. แนวความคิดทฤษฎีสังคมวิทยา ตอน เกอร์ก ซิมเมล. จามะรี พิทักษ์วงศ์ และ
คณะ, แปล. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๗.

_____. แนวความคิดทฤษฎีสังคมวิทยา ตอน เอมีล เดอร์ไคม์. นฤจร อธิจิรัฐรส ผู้แปล,
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๕.

_____. แนวความคิดทฤษฎีสังคมวิทยา ตอน ชาร์ลส์ ฮอร์ตัน คูลีย์ และยอร์จ เฮร์เบิร์ต
มิลล์. วารุณี ภูริสินสิทธิ์ ผู้แปล. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
๒๕๓๕.

_____. แนวความคิดทฤษฎีสังคมวิทยา ตอน ออกัสต์ กอนต์. จามะรี พิทักษ์วงศ์ ผู้แปล,
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๕.

_____. แนวความคิดทฤษฎีสังคมวิทยา ตอน แมกซ์ เวเบอร์. อังคาบ กอศรีพร ผู้แปล.
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๕.

_____. แนวความคิดทฤษฎีสังคมวิทยา ตอน เฮร์เบิร์ต สเปนเซอร์. นฤจร อธิจิรัฐรส,
แปล. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๕.

ลำจุน ฮวบเจริญ. ประวัติศาสตร์และพงศาวดารสยาม. กรุงเทพมหานคร: ดวงกมลพับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔.

_____. เกียรติพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ The Knowledge Center,
๒๕๔๙.

_____. เกียรติพงศาวดารล้านนา. กรุงเทพมหานคร: ดวงกมลพับลิชชิ่ง, ๒๕๕๓.

วชิรญาณวงศ์, สมเด็จพระ. (ม.ร.ว.ชื่น นพวงศ์). บุรพทิศานมัสธรรม. พิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายเป็นของ
พระราชทานแจกในงานทำบุญ ๕๐ วันพระศพ พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าจุลารัตน
ราชกุมารี ๑๗ กรกฎาคม ๒๔๗๓.

วรรณไวทยาการ. ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๔.

วิจิตรวาทการ, หลวง. ตำนานพระพุทธสิหิงค์. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๗๘.

วิบูลย์ ลี้สุวรรณ. ๕ นาทีกับศิลปะไทย. กรุงเทพมหานคร: นานมี, ๒๕๔๙.

วิมล จิโรจพันธ์ และคณะ. มรดกทางวัฒนธรรม “ภาคใต้”. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสงดาว,
๒๕๕๑.

_____. ศิลปะและวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๔๘.

วินัย ผู้นำพล. วัฒนธรรมในศิลปกรรมสยาม. กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๕๒.

วิรุณ ตั้งเจริญ. ศิลปะและสังคม. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อัสสัมชัญ, ๒๕๔๘.

วิทย์ พินคินเงิน. เครื่องราชภัณฑ์. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๕๑.

สงวน โชติสุขรัตน์. ตำนานเมืองเหนือ. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๕๒.

_____. มรดกทางวัฒนธรรม “ภาคเหนือ”. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสงดาว,
๒๕๕๑.

สงวน โชติสุขรัตน์. **ประเพณีไทยภาคเหนือ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ศรีปัญญา, ๒๕๕๓.

สันติ เล็กสุขุม. **พัฒนาการของกลายไทย: กระหนักกับเอกลักษณ์ไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๓.

_____. **ประวัติศาสตร์ศิลปะไทย (ฉบับย่อ)**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๒.

_____. **ศิลปะสุโขทัย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๙.

_____. **ข้อมูลกับมุมมอง: ศิลปะรัตนโกสินทร์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๘.

_____. **ศิลปะภาคเหนือ: ทรัพยากร-ล้านนา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๙.

สิริวัฒน์ คำวันสา. **อิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียในเอเชียอาคเนย์**. กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๒.

สุเทพ สุนทรเวช. **มานุษยวิทยากับประวัติศาสตร์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๔๘.

_____. **ทฤษฎีมานุษยวิทยา พัฒนาการมโนทัศน์พื้นฐานและทฤษฎีทางสังคมวิทยา**. กรุงเทพมหานคร: ดวงกมลพับลิชชิ่ง, ๒๕๕๒.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. **ประวัติศาสตร์ศิลปะประเทศไทยใกล้เคียง**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.

_____. **ประวัติศาสตร์ศิลปะประเทศไทยใกล้เคียง อินเดีย ลังกา ชวา จาม ขอม พม่า ลาว**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๓.

สุภางค์ จันทวานิช. **ทฤษฎีทางสังคมวิทยา**. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

สุริยา รัตนกุล, คุณหญิง. **อารยธรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร: เพชรรุ่งการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๓.

สำลี รักสุทธี. **สืบสานตำนานงานบุญประเพณีอีสาน**. กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๔๔.

เสถียร โพธิ์นันทะ. **พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรสยาม**. กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

เสฐียร พันธรังษี. **ศาสนาโบราณ**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____. **ศาสนาเปรียบเทียบ**. กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

_____. **พุทธสถานในชมพูทวีป**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๓.

เสฐียรโกเศศ. **ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๓.

ศักดิ์ศรี แย้มนันทดา. **ศักดิ์ศรีนิพนธ์**. กรุงเทพมหานคร: สุนทรกิจการพิมพ์, ๒๕๑๗.

ศิลป์ พีระศรี และศิษย์. **ศิลปวิชาการ ๒ ศิลปะคืออะไร**. กรุงเทพมหานคร: มุลินีศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรีอนุสรณ์, ๒๕๔๙.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **เมืองโบราณ : การสืบสานอารยธรรมสยามประเทศ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๒.

ศรีศักร วัลลิโภดม. **เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๒.

ศรีนิล น้อยบุญแนว. **พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับหมอบรัดเล**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ ไชยิต, ๒๕๕๔.

ศุภสิน สารพันธ์. **ศิลปะไทย**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๔๕.

หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์. **โบราณวัตถุสถานในสยาม**. พระนคร: พิมพ์แจกในงานกฐินพระราชทาน ณ วัดหิรัญรูจี ๒๔๗๗.

เอนก นาวิกมูล. **หลัก-ฐาน-บ้าน-เมือง**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๕๒.

_____. **เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) เสนาบดีนักปราชญ์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แสงดาว, ๒๕๕๐.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี. **ทิพนิยายจากปราสาทหิน**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, ๒๕๕๕.

อิทธิเทพสรรค์ กฤดากร, หม่อมเจ้า. **เรื่องเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม**. พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเกษม, ๒๔๙๕.

๒.๓ งานวิจัย

จิรศักดิ์ แต่งเจนกิจ. “การศึกษาการออกแบบและคติสัญลักษณ์ในกรณีของงานสถาปัตยกรรมวัดสุทัศน์เทพวราราม”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๑.

บำรุง อิศรกุล. “ศึกษาอิทธิพลทางวัฒนธรรมที่มีต่อการออกแบบตราสัญลักษณ์”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕.

ไพโรจน์ ธีระประภา. “การออกแบบสัญลักษณ์ตัวแทนประจำจังหวัดภาคเหนือของประเทศไทย”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖.

จันทนา บานแย้ม. “การศึกษาแนวทางการออกแบบสัญลักษณ์ภายใต้เงื่อนไขของศาสตร์ฮวงจุ้ย”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗.

ธิญาดา ยอดแก้ว. “การศึกษาสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมของประเทศกลุ่มอาเซียน”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗.

ภคพงศ์ อัครเศรณี. “การออกแบบสถาปัตยกรรมสื่อความหมายโดยประยุกต์ใช้หลักวิชาสัญลักษณ์”. **วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.

ฐิติมา อังกรวัชรพันธุ์. “ภาพสัญลักษณ์มงคล ลก ชั่ว: คติความเชื่อแบบจีนในงานศิลปกรรมสมัยรัชกาลที่ ๓”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๙.

จิตารัตน์ ดวงสินธุ์. “พุทธปรัชญา: การศึกษาพุทธปรัชญาเพื่อสืบสานพระพุทธศาสนาในสังคมอีสาน”. **วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, ๒๕๕๓.

พระนันท์ นันทขว้าง. “การศึกษารูปแบบโบสถ์ และวิหาร ล้านนาในเขตภาคเหนือตอนบน ยุคฟื้นฟูอาณาจักรล้านนา ถึง ยุคครุฑาครีวชัย”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**.

บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๔.

พระพัฒน์ สำราญ. “คติ และสัญลักษณ์ในการออกแบบสถาปัตยกรรมของพระปฐมเจดีย์”.

วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๗.

นภสมน นิรันดร์. “โนรา: สัญลักษณ์ พิธีกรรม ตัวตนคนได้รอบลุ่มทะเลสาบสงขลายุคโลกาภิวัตน์”.

วิทยานิพนธ์สังคมวิทยามหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. “พระพุทธรูปและพระพิมพ์ทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”. **ปรัชญาคุณูปการบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๒.

สกวรัตน์ หาญกาญจนสุวัฒน์. “วรรณกรรมของศักดิ์ศิริ มีสมสืบ: กลวิธีทางวรรณศิลป์กับการตีความ”. **วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต**. คณะอักษรศาสตร์: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

สันทนา ภิรมย์เกียรติ. “การวางผังบริเวณพุทธสถานสมัยสุโขทัย บริเวณเมืองเก่าสุโขทัย”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕.

สุภาพร พรดำเนินสวัสดิ์. “การนับถือพุทธศาสนาสมัยทวารวดีที่จังหวัดนครปฐม”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๑.

สุรพล ดำริห์กุล. **เจดีย์ช้างล้อมกับประวัติศาสตร์บ้านเมืองและพระพุทธศาสนาในลุ่มแม่น้ำในภาคเหนือ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

สืบศิริ แซ่ลี. “การออกแบบสัญลักษณ์ตัวแทนประจำจังหวัดของภาคอีสานตอนเหนือ”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖.

ศุภชัย อารีรุ่งเรือง. “การศึกษาการออกแบบพระอุโบสถสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๔.

อดุลย์ศักดิ์ เทียมแพงพันธ์. “พุทธยานาวาวัตยานาวา: การศึกษาสัญลักษณ์ในความเชื่อพระพุทธศาสนา”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๐.

๒.๔ วารสาร, นิตยสาร

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. “พระมหินวดี”, **ศิลปวัฒนธรรม**. ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๗ (พฤษภาคม ๒๕๓๘): ๑๑๒-๑๑๕.

วัลภา ขวัญเย็น. “ลัทธิบูชาสมเด็จพระโตวัดระฆัง”, **ศิลปวัฒนธรรม**. ปีที่ ๑๕ ฉบับที่ ๔ (กุมภาพันธ์ ๒๕๓๗): ๑๖๐-๑๖๕.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. “นครศรีธรรมราช”, **ศิลปวัฒนธรรม**. ปีที่ ๑๖ ฉบับที่ ๗ (พฤษภาคม ๒๕๓๘): ๑๔๘-๑๕๑.

สรนาถ สินอุไรพันธ์. “สัญลักษณ์: กระบวนการสื่อสารของแบบทางสถาปัตยกรรม”, **วารสารวิชาการ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น**.ปีที่ ๔ ฉบับที่ ๑(ประจำปี ๒๕๔๘)
: ๔๓-๕๐.

๒.๕ อินเทอร์เน็ต

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ. “วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์
เอกลักษณ์ และภูมิปัญญา”. อ้างใน http://www.m-culture.go.th/knowledge-province.php?sub_id=529. (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๕๕)

ปรีชา นุ่นสุข. “หลักฐานโบราณคดีที่เกี่ยวกับสัญลักษณ์”. ใน <http://tdc.thailis.or.th> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๙ กันยายน ๒๕๕๕)

_____. “การขุดค้นทางโบราณคดีบริเวณเมืองโบราณนครศรีธรรมราช”. อ้างใน <http://dcms.thailis.or.th/tdc/download.php>. (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๕๕)

_____. “ย้อนอดีตหมื่นปีที่แหล่งโบราณคดีโคกพลับ” อ้างใน <http://tdc.thailis.or.th> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๘ กันยายน ๒๕๕๕)

ฤทัย จงใจรัก. “สถาปัตยกรรมไทยกับพระพุทธศาสนา”. อ้างใน <http://dcms.thailis.or.th/tdc/download.php> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๕๕)

วรรณภา ศรีธัญรัตน์. “ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์สัญลักษณ์: การประยุกต์ใช้”, **วารสารคณะพยาบาลศาสตร์** [๒๐, (๓-๔), ๒๕๔๐] อ้างใน <http://tdc.thailis.or.th> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๔ กันยายน ๒๕๕๕)

สมเกียรติ ตั้งนะโม. “สัญลักษณ์ การศึกษาเรื่องเครื่องหมาย”. อ้างใน (<http://61.47.2.69/~midnight/midarticle/newpage12.html>) (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๑๘ กันยายน ๒๕๕๕)

D. Alexander. “**Buddhism and the Arts**” อ้างใน <http://www.faithandthearts.com> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๕๕)

Daniel Chandler. “**Semiotics for Beginners**”. Cf. (http://www.dominicpetrillo.com/ed/Semiotics_for_Beginners.pdf) (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๒ กันยายน ๒๕๕๕)

หนังสือเก่าชาวสยาม. **วชิรญาณวิเศษ**. <http://www.sac.or.th/databases/siamrarebooks/wachirayan/> (เข้าถึงเมื่อวันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๕๕๕)

๒.๖ ภาษาอังกฤษ

Adolph Reoder. **Symbol-Psychology**. New York: Harper & Brothers Publishers, 1903.

Andrew Lang. **The Secret of the Totem**. London: Longmans Green and Co., 1905.

Clifford Greertz. **The Interpretation of Culture**. New York: Basic Book, Inc., Publishers, 1973.

Godfrey Blount. **The Science of Symbols**. London: University of Michigan, 1905.

J.G. Frazer. **Totemism**. Edinburgh: Adam & Charles Black, 1931.

J. Munsell Chase. **The Great Pyramid of Gizeh: A Symbol of Universal Truth**. San Francisco: Chase & Rae Press, 1916.

Mari Womack. **Symbols and meaning: A Concise Introduction**. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers Inc.,2005.

W.T.Townsend. **The Great Symbols**. London: Charles H. Kelly, 1901.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ	พระครูศรีปัญญาวิกรม[บุญเรือง ปญญาวิโร/เจนทร]
บรรพชา	๗ พฤษภาคม ๒๕๒๖ ณ วัดบ้านหนองใหญ่ อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์
อุปสมบท	๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๔ ณ วัดนาคกลางวรวิหาร กรุงเทพมหานคร
การศึกษา	น.ธ.เอก สำนักศาสนศึกษาวัดหลวงปรีชากุล จังหวัดปราจีนบุรี ป.ธ.๖ สำนักเรียนวัดนาคกลาง กรุงเทพมหานคร มัธยมศึกษาตอนปลาย [ม.๖] โรงเรียนบาลีเตรียมอุดมศึกษา กรุงเทพมหานคร พธ.บ. [ปรัชญา] มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร พธ.ม. [ปรัชญา] มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย กรุงเทพมหานคร เข้าศึกษาต่อในระดับดุษฎีบัณฑิต ศูนย์บัณฑิตศึกษา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น (พ.ศ.๒๕๕๔)

ผลงานตีพิมพ์/งานวิจัย

หนังสือเรียนพระพุทธศาสนา	ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๑[สำนักพิมพ์ประสานมิตร]
หนังสือเรียนพระพุทธศาสนา	ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๒ [สำนักพิมพ์ประสานมิตร]
หนังสือเรียนพระพุทธศาสนา	ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓ [สำนักพิมพ์ประสานมิตร]
หนังสือเรียนพระพุทธศาสนา	ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔ [สำนักพิมพ์ประสานมิตร]
หนังสือเรียนพระพุทธศาสนา	ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๕ [สำนักพิมพ์ประสานมิตร]
หนังสือเรียนพระพุทธศาสนา	ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๖ [สำนักพิมพ์ประสานมิตร]
ต้นไม้แห่งพุทธธรรม	[โรงพิมพ์มหาจุฬา ฯ จำนวน ๕๐๐ เล่ม]
เกร็ดธรรมนำชีวิต	[โรงพิมพ์มหาจุฬา ฯ] จำนวน ๕๐๐ เล่ม]
ปรัชญาธรรมนำชีวิต	[โรงพิมพ์มหาจุฬา ฯ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม]
ปริทรรศน์แห่งธรรม	[โรงพิมพ์สหธรรมิก จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม]
มนุษยนิยมในปรัชญาขงจื้อ [มหาจุฬา ฯ จัดพิมพ์	จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม]
การศึกษาเชิงวิเคราะห์คำว่า “ธรรม” ในคัมภีร์ธรรมบท [วิจัย ป.เอก/สารนิพนธ์]	

งานสอน	เป็นผู้บรรยายในรายวิชาปรัชญาเบื้องต้น, ปรัชญาอินเดีย, พุทธปรัชญาเถรวาท ปรัชญาไทย,ปรัชญานิพนธ์,พุทธปรัชญาการศึกษา,ปรัชญาจีน ญี่ปุ่น เกาหลี ปรัชญากรีกโบราณ, ปรัชญาหลังนวยุค,วิสุทธิมรรคศึกษา,พระพุทธศาสนากับปรัชญา,
--------	--

ปัจจุบัน	เจ้าอาวาสวัดบ้านด่าน ต.บ้านด่าน อ.บ้านด่าน จ.บุรีรัมย์ เลขานุการคณะกรรมการประจำวิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์ หัวหน้าสาขาวิชาพระพุทธศาสนา วิทยาลัยสงฆ์บุรีรัมย์
----------	--